

FARŞÇA KAYNAKLARDA ALÎ ŞİR NEVÂYÎ

Abid Nazar MAHDUM*

Özet

Nevâyî' den bahseden birçok Farsça kaynağın varlığını biliyoruz. Makalede bunlardan erişilebildiği kadarıyla nakiller yapılarak bu bilgiler üzerinde gerekli değerlendirmelerde bulunulmuştur. Böylece Nevâyî ve onun şöhretine dair bilgilere yeni katkılar getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Alî Şîr Nevâyî, Fânî, Hüseyin Baykara, Çağatay Edebiyatı, Sebki Hindi, Herat.

Ali Shir Nevayi in Persian Sources

Abstract: We know that many Persian sources mentioned Nevayi. In this study some of this sources was handled. In this way, it is aimed to contribute works on Nevayi and his fame.

Keywords: Ali Şîr Nevayi, Fani, Hüseyin Baykara, Chagatay Literature, Sebki Hindi, Herat.

Bütün Türk dünyasında tanınıp sevilen, eserleri okunan Alî Şîr Nevâyî, Farsça konuşulan bölgelerde de küçümsenemeyecek bir şöhrete sahip olmuştur. Nevâyî'nin Farsça divanı, her ne kadar çok sayıda nazire içeriyorsa da bizce gerçekten onun Fars edebiyatında gözardı edilmeyecek bir yer edinmesini sağlayacak güçtedir. Fakat sadece Farsça şiirlerinin ona bu şöhreti getirdiğini söyleyemeyiz. Şairin bazı Türkçe eserleri de (*Mecâlisü'n-nefâ'is*, *Nefahâtül-üns* ve *Muhakemetül-lugateyn* gibi) Fars dili, kültürü ve edebiyatını ilgilendiren konular içermektedir. Nitekim *Mecâlisü'n-nefâ'is*, şairin ölümüne yakın tarihlerden başlayarak (ilk tercüme h. 928 / m.1522'de) bugüne kadar dört defa

* Dr., İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

Farsça'ya tercüme edilmiştir.¹ Bunun yanında Nevâyî'nin, kültür ve edebiyat meseleleri üzerine bilgi, maharet ve şuurla eğilen bir devlet adamı şahsiyetiyle Türk ve Fars edebiyatına yön veren icraatlarda bulunması, tabii olarak Fars edebiyat tarihçilerini kendisinden bahsetmek durumunda bırakmıştır. Ayrıca Nevâyî'nin himaye ettiği, çalışmalarını desteklediği bazı şahsiyetler de (H'ândmîr, Zeynüddin M. Vâsîfî gibi) yazdıkları Farsça eserlerde ona geniş yer ayırmışlardır. Hatta H'ândmîr, sırf Nevâyî hakkında *Mekârimü'l-ahlâk* isimli bir eser kaleme almıştır. Bunlara diğerlerini de ekleyince Nevâyî ile ilgili Farsça zengin bir literatürle karşılaşırız.

Farsça yazılmış eserlerden bilgi aktarmayı özellikle iki bakımdan önemli bulduk. Birincisi, Nevâyî zamanında veya ona yakın tarihlerde yaşamış birçok yazarın eserleri söz konusu olduğu için bunlardan elde edilecek bilgilerin değeri. İkincisi de Türk edebiyatının mümtaz bir şahsiyetinin başka bir cemiyet, özellikle de bu cemiyetin aydın tabakası tarafından nasıl algılandığının ve onların üzerinde bıraktığı tesirin ortaya konulması. Özellikle günümüze ait eserlerde Fars tenkitçilerinin Nevâyî'nin eserlerine ve çalışmalarına karşı gösterdikleri reaksiyonu ortaya koymak Türk ve Fars edebiyat âlemi arasındaki tarihi ilişkilerin çağdaş Fars edebiyat camiasında nasıl yankı bulduğunu ve nasıl bir çizgi takip ettiğini görmek de ayrıca önemliydi. İşte bu hassasiyet içerisinde ulaşabildiğimiz Farsça kaynaklardan önemli ve kayda değer bulduğumuz bilgileri lüzumlu ölçülerde, gerekli değerlendirmelerle birlikte sunmaya çalışacağız.

Bizim esas aldığımız kaynaklardan Zeynüddin Mahmûd-ı Vâsîfî'nin *Bedâiyü'l-vekâyi* isimli eseri A.N. Boldırev tarafından incelenmiş ve Nevâyî hakkında anlatılan hikâyelerin bir kısmının Rusça tam tercümesi yapılmış, bazısının ise özeti verilmiştir. Boldırev'in çalışması Rasime Uygun tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek yayımlanmıştır.² Biz burada Nevâyî'yi farklı yönleriyle bir bütün olarak değerlendirmeyi hedeflediğimiz için *Bedâiyü'l-vekâyi*'den de nakiller yaptık. Ancak bu alıntılar, genelde özet şeklinde yapıldı. Bununla beraber gerektiğinde Boldırev'in çok kısa verdiği bazı hikâyeler daha ayrıntılı aktarıldı. Ancak biz Boldırev gibi eserde geçen Nevâyî ile ilgili bütün hikâyeleri nakletmedik. Konumuzla ilgisi oranında birkaç örnek seçmekle yetindik. Ayrıca bu eserden nakil yapmamızın bir sebebi de Boldırev'in tercümesinin bizim tercümemizden farklı olabileceğidir. Yani asıl eserden, anladığımız şekilde nakil yapmamız gerektiğini düşünmemizdir. M.A. Salye'nin

¹ Daha geniş bilgi için bk. Alf-şîr Nevâyî, *Mecâlisü'n-nefâyis*, c.I, (Haz. Kemal Eraslan), TDK, Ankara, 2001, s.XXXVI-XXXVII.

² A. N. Boldırev, "Çağdaşlarının Hikâyesinde Nevâî", (Çev. Rasime Uygun), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, TDK, Ankara 1956, s.197-246.

Mekârimül-ahlâk'ın bazı parçalarını yayımladığı yazısına ise ulaşamadık.³ Ulaşamadığımız bir diğer eser ise Sugrâ Bânû Şugufte'nin (Kütüphane kaydında "Şigehte" yazılmış) *Şerh-i Ahvâl u Âsâr-ı Fârsî-yi Emîr Alî Şîr Nevâyî Müttehalls be-Fânî* isimli tezidir (1346-1347, 307 s.). Ne yazık ki kayıtlı olduğu kütüphanede yerinde bulunmadığı için eserden istifade edilemedi. Agâh Sırrı Levend'in de Nevâyî hakkında bilgi ihtiva eden bazı Farsça eserler hakkında bibliyografik bilgi verdiğini görüyoruz.⁴

Bahsettiğimiz eserlerde zikredilen veya edilmeyen ilgili kaynaklara ulaşmaya çalıştık. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan topladığımız bilgileri Nevâyî'yi değişik yönleriyle anlatacak bir tasnif ve kompozisyon içerisinde sunmaya çalışacağız.

1- Ailesi

Kaynaklardaki bilgiler, Nevâyî'nin itibarlı bir aileye mensup olduğunu göstermektedir. Devletşah, şairin babasının zamanın meşhur şahsiyetlerinden ve Çağatay ulusunun ileri gelenlerinden olduğunu belirttikten sonra onun, Sultan Ebül-Kâsım Babür Bahadır (Horasan hakimi) zamanında mülk ve devlet işlerinde önemli bir mevkiye geldiğine işaret etmektedir.⁵ Nevâyî'nin aslının Uygur bahşilerinden⁶ olduğu, babasının da "Kıçkine Bahşi" olarak anıldığı kaydedilmiştir.⁷ Fahrî-yi Hêrâtî, Nevâyî'nin babası olan Emir Kıçkine'nin Sultan Ebû Saîd Mirzâ'nın mülâzımı olduğunu, herhangi bir mansıp veya mührü olmamasına rağmen saygın bir konumda bulunduğunu kaydeder.⁸ Dedelerinin ise Timur'un oğlu Mirza Ömer Şeyh Bahadır'ın hususi adamlarından olduğu bildirilir.⁹ Anne tarafından dedesi olan Emîr Ebû Sa'îd (Çisek), Sultan Hüseyin Mirzâ (Baykara)nın dedesi Baykara Mirzâ'nın büyük emirlerindendi.¹⁰ Bu vesileyle Nevâyî'nin Hüseyin-i Baykara ile çocukluk

³ M.A. Saye, "Kniga Blagorodnih Kaçestv i Ego Avtor," *Rodonaçalnik Uzbeksboy Literaturı*, Taşkent 1940 170 S., dergi.

⁴ Agâh Sırrı Levend, *Alî Şîr Nevaî*, c.1, TDK; Ankara 1965, s.258-265.

⁵ Emir Devletşâh, *Kitâb-i Tezkiretü's-şu'arâ*, Çâp-hâne-i Hâver, Tahran, hş. 1338, s.369.

⁶ Türk tebanın idaresine bakan Dîvân-i Buzurg-i Emâret yani Tuvaçı Dîvanı'nın katiplerine "bahşi" veya nüvisendegân-i Türk", Türk olmayan İranlı reâyânın işlerine bakan Dîvân-i Mâl yani Sart Dîvanı'nın kâtiplerine ise "vezîr" veya "nüvisindegân-i Tâcîk" denirdi. Bk. A. Zeki Velidi Togan, "Ali Şîr", *İslam Ansiklopedisi*, c. I, MEB, Eskişehir, 1997, s.351.

⁷ Mirza Haydar Dughlat, *Tarih-i Rashidi*, - A Histoy of the Hans of Moghulistan (Persian Text edited by. W. M. Thackston.) Harvard University 1996, s.159.

⁸ Emîr Ali Şîr Nevâyî, *Tezkire-i Mecâlisü'n-nefâyis*, (9. meclis, *Letâif-nâme* kısmı. *Mecâlisü'n-nefâyis*'i *Letâif-nâme*' ismiyle Farsçaya tercüme ederek hazırlayan: Fahrî-yi Hêrâtî.), (Haz. Ali Asgar-i Hikmet), *Kitâb-hâne-yi Menûçihri*, [Tahran], hş. 1363, s.133.

⁹ Mirh'ând (Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Hâvendşah), *Târih-i Ravzatü's-safâ*, c.7, Kitabhane-i Hayyam, Tahran, hş. 1339, s.41.

¹⁰ Sam Mirzâ-yi Safevî, *Tuhfe-i Sâmî*, Matbaa-i Armagân, Tahran, hş. 1314, s.179.

çağlarında tanışıp arkadaş olması daha ilerki dönemlerde bu ikilinin bir araya gelmesinde etkili olacaktır.

2- Doğumu, Çocukluğu ve Tahsili

Nevâyî 17 Ramazan 844 (m.9. Şubat. 1441) tarihinde Perşembe günü Herat'ta dünyaya gelir.¹¹ Doğduğu zaman sadaka ve adaklarda bulunan anne-babası, bu sevinçli hadiseyi merasimlerle kutlarlar. Sevenleri, onun doğum tarihini yorumlayarak iyi neticelere ulaşmaya çalışmışlardır. Mesela H'ândmîr, şairin doğum günü olan 17 ramazanın şeref ve mertebesinin büyük olduğunu vurguladıktan sonra, birçok müfessire göre, Kurân-ı Kerim'in bu günde inmeye başladığını, Kadir gecesinin 17 râmazanda olduğunu bildiren âlimlerin de bulunduğunu, ayrıca bazı siyercilerin Bedir Gazâsının da bu tarihte vuku bulduğu görüşünde birleştiklerini iddia etmiştir.¹²

Nevâyî, daha çocukken, yaşından beklenmeyen sözler sarfederek duyanları şaşırtır. Dört yaşına geldiğinde okula gönderilir. Kısa zamanda yaşitları arasında temayüz ederek kendini gösterir.¹³ Nevâyî, babasının arzu ettiği gibi faziletli kişilerin yanında bulunarak çalışır ve daha gençlik yıllarında "zü'l-lisâneyn" olur; yani iki lisanda konuşup yazacak duruma gelir.¹⁴ Ebulkâsım Mirza'nın vefatından sonra Meşhed'de ilim tahsiliyle meşgul olur. Daha sonra Mâverâünnehir'e giderek Semerkant'ta Hâce Fazlullah Medresesinde derslere devam eder...¹⁵ *Ravzatü's-safa*'da ise Meşhed'den Merv'e giderek burada tahsiline devam ettiği, daha sonra Herat'a gittiyse de burada rahat bir eğitim ortamı bulamayınca Semerkant'a dönerek yaktinin çoğunu kitap okumakla geçirdiği, bazen de Emir Derviş Muhammed Tarhan ve Emir Ahmed Hacı ile sohbet ettiği bildirilir.¹⁶ Aruzda Derviş Mansûr-i Sebvârî'nin talebesi olup kırâat ilmini Mevlana Alî-yi Câmî'nin yanında öğrenir.¹⁷ Sultan Saîd Mirza zamanında Semerkant'ta bir müddet Hâce Fazlullah-ı Ebul-Leysî'nin hâne-kâhında oda tutarak onun talebesi olur. Hâce Fazlullah da Nevâyî'yi diğer talebelerine tercih eder. Sultan Saîd'in vefatından

¹¹ Rızâkûlî Han Hidâyet, *Mecmâ'ul-fusahâ*, (Haz. Mezahir Musaffâ), Müessesesi-i Matbûâtî-yi Emîr-i Kebîr [Tahrân] hş. 1336, s.83.

¹² Khvandmîr, *The Makarim al-Akhlâq*, (haz. T. Gandjei), E.J. W. Gibb Memorial, Cambridge, 1979, s.126^v-127^R

¹³ *The Makarim al-Akhlâq*, s.127^v.

¹⁴ Emîr Devletşâh, *Tezkire*, s.369.

¹⁵ *Tuhfe-i Sâmî*, s.179.

¹⁶ *Târih-i Ravzatü's-safâ*, Kitabhane-i Hayyam, Tahrân, hş. 1339, s.41.

¹⁷ Fânî (Alî Şîr Nevâyî), *Dîvân-i Emîr Nizâmeddîn Alî Şîr-i Nevâyî*, "*Fânî*", (Haz. Rükneddîn Hümâyûn Ferruh), İntişârât-i Esâfir, Tahrân, hş. 1375, s.46.

sonra Herat'a gelen şair, burada Mevlana Muhammed el-Nizâmi'nin ilminden istifade eder.¹⁸

3- Baykara ile Beraberliği

Hüseyin-i Baykara ve Nevâyî mektepte beraber okudukları zaman ilerde bahtları açılıp daha mesut bir duruma erişmeleri halinde birbirlerini unutmamak üzere aralarında dostluk sözü verirler. Baykara, tahta oturduğu zaman Nevâyî, Semerkant'ta Hâce Fazlullah-i Ebul-leysî medresesinde fakirlik içinde derslere devam etmektedir. Sultan Hüseyin hemen Sultan Ahmed Mirzâ'ya mektuplar yazarak Nevâyî'yi ister. Bunun üzerine Sultan Ahmed gerekli hazırlıkları yaptırarak şairi Herat'a yollar. Burada kendisine mühürdarlık vazifesi tevdi edilen şairin itibarı günden güne artar. Öyle ki sultanın evlatları ve diğer ünlü kişiler ona hizmet etmeyi şeref saymakta ve bununla iftihar etmektedirler.¹⁹ Nevâyî mühürdarlık görevinden istifa edince kendisine Dîvan-ı A'lâ Emirlîği (Dîvan Beyliği) teklif edildiyse de bunu reddeder. Padişahın ısrarı üzerine görevi kabul eder.²⁰ Daha sonra emâretten de istifa eden şairi 892 (m.1487) yılında Mazenderân eyaleti valiliğine tayin eder. İki yıla yakın buranın idaresiyle meşgul olduktan sonra Herat'a döner.²¹ Baykara'nın iki defa Nevâyî'yi azarladığı veya ondan şikâyet ettiği bilgisiyle karşılaşırız.: Şairin kardeşi Emir Derviş Ali'nin Belh'te yaptığı bir takım usulsüz davranışları sebebiyle üzülen sultana bundan Nevâyî'nin haberi olduğu söylenir. Bunun üzerine padişah, Nevâyî'den bir miktar şikâyet eder.²² Yine Nevâyî'nin destekleyip Turşîz vilayeti yönetiminin kendisine tevdi edilmesine vesile olduğu Emîr Cihângîr'in insanlara zulmetmesi neticesinde isyan eden Turşîz halkından iki yüz kişinin saltanat kapısına gelip bağırp çağırmaları ve Emir Cihangir'den şikayette bulunmalarıyla durumdan endişelenen Sultan, Nevâyî'yi çağırıp azarlar ve "Terbiye ettiğiniz kişiden şikayete gelenlere cevap verin!" diye çıkışır.²³ Ancak bu tür küçük serzenişler Nevâyî ve Baykara arasındaki sıkı dostluğa halel getirecek güçte olmamıştır.

¹⁸ *The Makarim al-Akhlâq*, s.131^V-132^R.

¹⁹ Emîr Ali Şîr Nevâyî, *Tezkire-i Mecâlisü'n-nefâ'is*, (9. meclis, *Letâif-nâme kısmı*), (Haz. Ali Asgar-i Hikmet), s.133-134.

²⁰ H'ândmîr, *Tarih-i Habîbü's-siyer*, c.3, cüz.3, Kitabfurûşî-i Hayyam, [Tahran], 1362, s.159.

²¹ *The Makarim al-Akhlâq*, s.144^V-145^R.

²² *Târih-i Ravzatü's-safâ*, Kitabhane-i Hayyam, Tahran, hş. 1339, c.7, s. 117.

²³ Zeynüddîn Mahmûd-i Vâsîfî, *Bedâiyü'l-vekâyi*, c.1, (Haz. Aleksandır Balırovo), İnstitut Narodov Azii, Moskova, 1961, s.550.

Günümüze ait bazı Farsça kaynaklarda Nevâyî, Hüseyin-i Baykara'nın veziri olarak tanıtılmıştır.²⁴ Eski kaynaklarda ise şairin devlet kademelerinde üstlendiği farklı görevlerden çok padişahla olan dostluğu ve yakınlığı öne çıkarılmış ve Nevâyî ismi daha çok "Mukarreb-i Hazret-i Sultânî" şeklinde ifade edilmiştir. *Mesela Habîbü's-siyer, Mekârimü'l-ahlâk ve Bedâiyü'l-vekâyi* gibi eserlerin farklı yerlerinde bu ifadeye rastlayabiliriz. Ali Asgar-i Hikmet, "Mukarreb-i Hazret-i Sultânî", "İtimâdü'l-mülki ve'd-devle", "Rüknu's-saltana" ve "Mukarrebü'l-hazret-i Sultânî" ünvanlarının Nevâyî'ye Sultan tarafından verildiğini bildirir.²⁵ Mirh'ând, sultanın Nevâyî'ye yazdığı mektuplarda kullandığı "elkâbî" şöyle nakletmiştir: "Cenâb-ı hidâyet-me'âb, me'âlf-iyâb, zübde-i erbâb-ı dîn u devlet ve kıdve-i eshâb-i mülk u millet, Mü'essisü'l-hayrât, muvaffikü'l-mir'ât rüknu's-saltana ve i'timâd-i mülki ve'd-devleti'l-hakanî, mukarreb-i hazreti's-sultânî, nizâmü'l-hakîka ve'd-dîn Emîr Alî Şîr zâ'afallahu tevffikahu."²⁶

4- Devlet Adamlığı

Nevâyî'nin, şair kimliğinin yanında önemli bir devlet adamı olarak da temayüz etmiş bir şahsiyet olduğu bilinmektedir. Onun defalarca hacca gitmeye niyet ettiği halde bu arzusunun gerçekleştirilememesi devlet işlerinde varlığına duyulan ihtiyaçtan ileri gelmiştir. Son olarak padişahın izin vermesine rağmen Kemâleddin Hüseyin (Vâiz) Kaşîfî ve daha birkaç kişinin ricalarıyla seferden vazgeçmiştir. Kâşîfî ve beraberindekilerin dikkat çekici sözlerinin bir kısmı şöyledir: "Horasan beldelerinin sükûneti ve buradaki insanların rahatlığı sizin bereketli zatınızdır. Sultanın bulunmadığı (dışarda olduğu) şu zamanda siz de burada olmazsanız önü alınmaz fitneler ortaya çıkacaktır."²⁷ Bizzat sultanın kendisinin de benzer sözler sarfederek onun varlığına verdiği önemi vurguladığını görüyoruz. Bir keresinde Nevâyî ömrünün geri kalanını Ensâriyye (Hâce Abdullah-i Ensârî) eşliğinde (türbesinde) temizlikçi olarak geçirmek istediğini söyleyince sultan "Şunu yakînen biliyorum ki bu mülk sizin şerefli vücudunuzdan mahrum kalırsa havâs ve avâmdan olan bütün insanlar bundan zarar görür." diyerek buna mani olur.²⁸

Hândmîr, Nevâyî'nin devlet işlerinde önemli müdahalelerde bulunduğunu gösteren iki hikâye nakletmektedir. Birincisini kısaca anlatalım: h.k. 875

²⁴ Zebîhullah-i Safâ, *Muhtasarî der-Tarih-i Tahavvül-i Nazm u Nesr-i Pârsî der-Edvâr-i Muhtelif-i Edebî*, Şirket-i Matbûat, Tahran, hş. 1331, s.73.

²⁵ Ali Asgar-i Hikmet, *Câmî*, İntişârât-i Tûs, [Tahran], hş. 1363, s.31.

²⁶ *Târih-i Ravzatü's-safâ*, Kitabhane-i Hayyam, Tahran, hş. 1339, 110.

²⁷ *The Makarim al-Akhlâq*, s. 157^v-158^R.

²⁸ *The Makarim al-Akhlâq*, s. 154^v.

(m.1470) yılının başlarında Şahrûh'un torunu Mirza Yâdgâr Muhammed, Hasan Bey Türkmen'in (Uzun Hasan'ın) yardımıyla Horasan'ı ele geçirmeye kalkışmıştır. Sultan Hüseyin, muhaliflerin üstüne süratle gidilmesini istediye de daha sonra, hareket saatinin belirlenmesi için bir müneccimin getirilmesini emreder. Nevâyî, müneccimin uğurlu veya uğursuz vakit demesine bakılmaksızın hemen harekete geçmek gerektiğini, müneccimin sözünün fayda getirmeyeceğini ifade eder. Bunun üzerine yürüyüş başlar ve biraz yol alınca da doğru karar verildiği anlaşılır. Sonunda düşmanla karşılaşılır ve zafer elde edilir.²⁹ Bu hikâye Nevâyî'nin, stratejik tedbirlerin hayata geçirilmesinde etkili olduğunu gösterdiği gibi padişahın kararlarına yeri geldikçe bir şeyhülİslam gibi müdahale edebildiği de şahitlik etmektedir.

Bu konuda anlatılan ikinci hikâye de Yâdgâr Muhammed'le ilgilidir. Bunu da özetleyerek aktaralım: Mirzâ Yâdgâr Muhammed Herat'ı istila edince Hüseyin-i Baykara, Meymene ve Fâryâb'a doğru gider. Baykara birgün Yâdgâr Muhammed'in zevk ve safa içinde yaşadığını, Herat halkına ise zulüm yapıldığını, bu yüzden Herat'a yürüyerek bu insanları mihnet ve eziyetten kurtarmayı planladığını Nevâyî'ye açıklayarak onun görüşünü almak ister. Nevâyî, "Keşke bu bana bile anlatılmasaydı" diyerek bu işin çok gizli tutulması gerektiğini anlatır. Bunun üzerine gizlice Herat'a gidilir. Çoğunluk, sultan kapısının tenha olacağı düşüncesiyle Bâğ-i Zâgân'a öğle vakti girilmesini teklif ederler. Nevâyî ise bunu geceleyin yapmanın daha doğru olacağını bütün gerekçeleriyle anlatır. Böylece hareket geceleyin gerçekleştirilir ve Yâdgâr Muhammed yakalanarak öldürülür.³⁰

Nevâyî'nin bazı sosyal problemlerin çözümü için de elinden gelen çabayı sarf ettiğini görüyoruz. Bir ara Hüseyin-i Baykara, Horasan (Herat ve komşu vilayetler kastediliyor olmalı) ahalisinden 3000 kişiyi Harezmi topraklarına yerleştirerek buraları daha mamur hale getirmek istemişti. Nevâyî, bu işten vazgeçmesi için tam on bir kez sultanın huzuruna çıkarak ricada bulunmuştur.³¹ Onun, halkın dertleriyle yakından ilgilendiğini, onların dertleriyle dertlendiğini gösteren davranışlar sergilediğini de görüyoruz. Sultanın divanında bulunanların bazı zarurî giderleri halktan tahsil etmek istediklerinde Nevâyî'nin, halkın zarar görmesiyle "saltanat kasrının kaidelerine zarar gelmesini" engellemek için bu giderleri bizzat kendi servetinden karşıladığı birçok kez vaki olmuştur.³²

İyi yönetmenin gereklerinden birinin yönetilenleri tanımak olduğu söylenebilir. Nevâyî de halk tabakalarını tanımak için uğraşmış bir devlet adamı

²⁹ *The Makarim al-Akhlâq*, 129^R-129^V.

³⁰ *The Makarim al-Akhlâq*, 129^V-130^V.

³¹ *The Makarim al-Akhlâq*, s.161^R.

³² *The Makarim al-Akhlâq*, s.171^R-171^V.

olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun, insanları toplum içinde buldukları yere göre kendi zamanına uygun şekilde yeni bir sosyolojik tasnife tabi tuttuğunu görüyoruz. Timur, *Tüzükât*'ında böyle bir tasnif yapmışsa da bu, daha çok onun kendi çevresini kapsayan, daha sınırlı ve özel bir görüntü arz etmektedir. Timur'un 12 maddede topladığı tasnife karşılık Nevâyî, cemiyeti 34 kısma ayırarak tasnifini tamamlamıştır.³³ Nevâyî'nin devletin manevî temellerinden olan ilmî ve medenî yönelişler çerçevesinde ortaya koyduğu faaliyetler de kayda değer. Ancak bunlara yeri geldikçe diğer bölümlerde temas edilecektir.

5- İmâr Faaliyetleri

Nevâyî'nin şehircilik ve diğer imâr faaliyetlerine düşünce ve icraat seviyesinde katkıda bulunduğunu, geniş maddi imkânlarını hayır işleri için kullandığını görüyoruz. Fahrî-yi Hêrâtî, onun inşa veya tamir ettirdiğini 370 hayır eserinden bahsetmektedir.³⁴ Buna ilave olarak onun yaptırdığı 90 adet ribattan daha söz edilmiştir.³⁵ H'ândmîr de şairin yaptırdığı imaretlerin bazılarını anlatmıştır. Bunların sadece isimlerini zikrederim:

a- Mescitler: Ençil köprüsü başındaki mescit, Tel Kutbân mescidi, Ulug Ata sokağındaki mescit, Emir İslam Barlas sokağındaki mescit, Mirza Alâüddeve Çârsûk mescidi, Cihan-nümây köşkü civarındaki mescit, Kalenderân mahallesindeki mescit, Tarhaniyân mahallesi mescidi, Mir Âdil mahallesi mescidi, Pul-i Kârd mescid-i camii, mescid-i câmi-i Pul, Kara İdgâh kapısı, Behre köyü mescidi ziyâretgâhı, İsfizâr mescid-i camii, Gûr'daki mescid, Koşunç kasabasının mescid-i câmi, Câm İdgâhı, Serahs mescidi, Kerât-i Turşîz mescid-i câmi, Esterâbâd mescid-i câmi ve diğerleri.³⁶

b- Hanekahlar: Halâsiyye hanekahı, Mevlânâ Şemseddin Muhammed-i Tebâdkânî'nin mezarının yanındaki hanekah, Ferîdüddîn Attâr'ın mezarı başındaki hanekah.

c- İmaretler (Fakirler ve medrese talebelerine yemek verilen mekanlar): Abdurrahmân-ı Câmî'nin mezarı yanındaki imaret, Fenâiye (Câmî mezarı civarında), Havz-ı Mâhiyân imareti, Hâce Ebü'l-velîd Ahmed'in mezarı başındaki imaret, Şeyh Muhyî'nin mezarı başındaki lenger, Emir Abdulvâhid b. Müslim'in mezarı başındaki imâret, Yusûf-i Hemedânî hazretlerinin mezarı

³³ Camî, *Divân-i Kâmil-i Câmî*, (Haz. Hâşim-i Râzî), Müessesesi-i Çâp-i İntişârât, Tahran 1341, s.41-43.

³⁴ *Tezkire-yi Mecâlisü'n-nefâis* (9. meclis, *Letâ'if-nâme* kısmı), s.134.

³⁵ Zebîhullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat-i İran (Tarih-i Edebiyat der-İran)*'ın 4. cildinin özeti, özetleyen: Muhammed Turâbî), c.3, İntişârât-i Firdevs, Tahran, hş. 1378, s.170.

³⁶ *The Makarim al-Akhlâq*, s.151^R.

başındaki imaret, Merv'deki Mevlânâ Sırrî lengeri ise tamir edilmiştir. İmâm Rızâ türbesi müstemilatı içinde dâru'l-huffâz ve bir eyvan yapılmıştır.

d- Ribâtlar: Ribât-i Ser-i Hiyâbân, Tokuz Ribât, Ribât-i Havzek, Ribât-i Dere-i Zengî, Ribât-i Çihl-duhterân (Badgîs'te olması lazım. bk. *Ravzatü'l-cennât*, 1. bahş, s.145.), Ribât-i Tîrnâb, Ribât-i Penc-dih, Ribât-i Kutuluş-ı Murgâb, Ribât-i Mervçak, Ribât-i Pul-i Ahmed Muştâk, Ribât i Bigu, Ribât-i Zâhîde, Ribât-i Hâce Dûke, Ribât-i Çeharşenbe, Ribât-i Baba Bôri, Ribât-i Dere-i Korkuş, Ribât-i Kendekî, Ak Ribât, Ribât-i Yanbulag, Ribât-i Deşt-i Şâraht, Ribât-i Edresken, Ribât-i Fermânşeyh, Ribât-i Ebû'l-velîd, Ribât-i Periyân, Ribât-i Pul-i Gûriyân, Ribât-ı Payabek, Ribât-i Tîrpul, Şuturhan-i Tîrpul, Ribât-i Sahrâ-yı Bagundi, Ribât-i Câm, Ribât-i Hargerd (tamir), Ribât-i Bekrâbâd, Ribât-i Sa'dâbâd, Ribât-i Hazîre, Ribât-i Seng-best, Ribât-i Meşhed-i Mukaddese, Ribât-i Tibeçük, Ribât-i Dizpâ, Ribât-i Kelider, Ribât-i Sengelid, Ribât-i Rûniz, Ribât-i Esferayin, Ribât-i Çenârân, Ribât-i Işk, Ribât-i Dehene-i Taht-i Süleymân, Ribât-i Cürmcûy, Ribât-i Âhuvân, Ribât-i Ser-i Kûçe-i Alâmet, Ribât-i Pul-i Nigâr, Ribât-i Behre, Ribât-i Diyeler

e- Havuzlar: Pây-i Deraht-i Mîrâsi Mahallesi havuzu, İhtiyâreddin Kalesi karşısındaki havuz, Şâl-bâfân Mahallesi havuzu, Havz-i Şûr-beste, Çihl-gezî Mahallesi havuzu, Havz-i Hâce Kelle, Pîr Kivâm Mahallesi havuzu, Kalenderân Mahallesi havuzu, Şifâ'iyye yanındaki havuz, Hazret-i Mahdûmî (Câmî) mezarı yanındaki havuz, Havz-i Periyân, Koşunç Mescidi havuzu, Havz-i Çarha, Havz-i Sahrâ-yı Bagund, Havz-i Şâhân-i Germâb, Havz-i Zîr-i Bâd, Havz-i Ziyâretgâh, Havz-i Andhod, Harezmi yolundaki havuz.

f- Köprüler: Sih-Pulek, Tölegey Köprüsü, Sakselman köprüsü, Çihl-duhterân Köprüsü, Tîrnâb Köprüsü, Kalenderân Köprüsü, Kâzbânân Köprüsü, Hayrâbâd Köprüsü ve Bendi, Cevz-i Cânân Köprüsü (Şimdi Cuzcân veya Cevzcân ve Şibirgân isimleriyle anılan kentin eski ismi), Pul-i Nigâr (meremmet: tamir), Pul-i Koşınç, Tîrpul'un tamiri, Nehr-i Arab Köprüsü, Çihçîrân Köprüsü, Turuk Köprüsü ve Bendi,

g- Hamamlar: Şifaiyye civârındaki hamam, Ziyâretgâh Hamamı, Dere-i Zengî Hamamı, Tuveci Hamamı, Çihl-duhterân Hamamı, Tîrnâb Hamamı, Pencdih Hamamı, Feyzâbâd Hamamı, Sadâbâd Hamamı.³⁷

Bu eserlerden hangisinin günümüze kadar gelebildiğini tespit etmek ayrı bir araştırma konusudur. Ancak Ali Asgar-i Hikmet, Nevâyî'nin İran'da yaptırdığı eserlerden yedi tanesinin günümüze gelebildiğinden söz etmiştir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

³⁷ *The Makarim al-Akhlâq*, s.145^v-147^R.

- 1- Meşhed'de Hz. İmâm Rızâ türbesinin eski avlusunun güney eyvanı.
- 2- Nişâbûr'da Şeyh Ferîdüddîn-i Attâr'ın mezarı.
- 3- Meşhed'de Hiyâbân ırmağının suyu. Bu su Hezâr-mescid dağlarındaki "Gilesb" çeşmesinden (Hâlk tabiri ile Gilâs çeşmesi) gelmektedir.
- 4- Sengbest Ribâtı. Meşhed'in doğusunda şehre 7 fersah uzaklıktadır.
- 5- Dîzâbâd Ribâtı. Dizâbâd, Meşhed'e 12 fersah uzaklıkta bir köydür.
- 6- Turuk Köyündeki Âcerî Bendi.
- 7- Emîr Kâsımü'l-envâr-i Tebrîzî'nin Lenger Köyündeki kabrinin binası.³⁸

Bunları çok kısa olarak zikrettik. Ayrıntısı A.A. Hikmet'in eserinden okunabilir. Mirh'ând, Nevâyî'nin özellikle Herat'ta, buna ilave olarak Horasan'da yaptırdığı imâret, şifahâne, havuz, ribât, köprü, mescit ve medrese, hanekah gibi eserler yaptırdığından bahsetmiştir.³⁹ H'ândmîr de kitabının "hatime" kısmında Nevâyî zamanında yapılan bahçeler ve çeşitli imâretler (binalar) ile ilgili daha geniş bilgi vermektedir.⁴⁰ Bu konuda daha başka kaynaklarda da bilgi bulunduğunu belirtmek gerekir.

Bu eserlerin bazısının çok zorlu çalışmalar neticesinde ortaya çıktığını görüyoruz. Devletşâh, Tûs'tan Meşhed-i Mukaddes-i Rızaviyye'ye su getirilmesini anlatırken yaklaşık on fersah uzaklıktan gelecek bu suyun engebelik ve kırıklıklarla dolu arazilerden geçirileceğine dikkat çekmiştir.⁴¹

6- Cömertliği

Nevâyî'nin şahsî münasebetlerde de çok eli açık, yardımsever bir kişilik sergilediğini görürüz. Zenginlik zamanlarında olduğu gibi daha öncesinde de güçlü bir yardım duygusuyla hareket ettiğini anlıyoruz. Nevâyî'nin kendi anlattığına göre Sultan Ebû Saîd zamanında bir gün Herat'ta gezinirken Müferreh Sokağının yakınında birinin "Ailem, aç ve çıplak çocuklarım var. Sabahtan beri dileniyorum daha kimse para vermedi." dediğini görür. O zaman yanında sadece bir tengesi vardır. Onu da bu dilenciye verir. Biraz dolaşp aynı

³⁸ *Tezkire-i Mecâlisü'n-nefâis*, (Haz. Ali Asgar-i Hikmet), (Giriş) s. "ye" harfi ile gösterilen sahife.

³⁹ Muhammed Hâvendşâh Mahmûd (Mirhând), *Ravzatü's-safâ*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, No:947, vr. 740^{ab}.

⁴⁰ Giyâseddin b. Hümmâmedîn (Hândmîr), *Hülasatü'l-ahbâr fi Beyâni Ahvâlil-ahyâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, No:3190, Vr. 461^b- 481^b.

⁴¹ Emîr Devletşâh, *Kitâb-i Tezkiretü's-şu'arâ*, s.376.

yere dönüp geldiğinde aynı kişinin aynı sözleri söyleyerek dilenmeye devam ettiğini görür. Fakat yine ona bir şey demez.⁴²

Şairin ikbâl zamanlarında ise bağış ve hediyeleri çok daha fazla ve kabarıktır. Bunlardan iki tanesini kısaltarak anlatalım: Hâce Nâsireddin Ubeydullah'ın evlatlarından biri hacca gitmiştir. Mekke-i Mübareke'de Mâverâünnehir'e gitmeyi düşünen bir tüccardan on beş bin dinar borç alır. Halep'e geldiklerinde tüccar Mâverâünnehir'e gitme konusunu açarak gitmeden önce borcunun verilmesini talep eder. Hâce-zâde, parayı tedarik edip dönmesi için birini Semerkant'a yollar. O şahıs Herat'a vardığında konuyu Nevâyî'ye açar. Nevâyî bunun için Semarkant'a gidip Mahdûm-zâdeyi bekletmeye gerek olmadığını söyleyerek söz konusu parayı bir mutemede teslim ederek Halep'e gönderir.⁴³

Bir gün şair, Mevlana Fasîhuddîn ile satranç oynarken Emîr Burhaneddîn Ataullah yanlarına gelir ve şehirden medreseye gidip gelmemek için İhlâsiye medresesinin yakınlarında bir köşk alıp yerleşmeyi arzuladığını, üç bin dinara almak üzere olduğu bir köşkü başka birinin daha fazla parayla almak istediğini anlatır. Nevâyî'nin fiyatı yükselten kişiye mektup yazmasını ve onun evi almaktan vazgeçmesini sağlamasını rica eder. Nevâyî mektup yazmaz ama İhlâsiye medresesi yakınında güzel ve ferah bir mekân olan Mevlânâ Muhammed Muîn sarayını o zâta hediye eder.⁴⁴

7- Edebî ve İlmî Hayatın Gelişmesindeki Rolü

Rahmân Alî Han, Nevâyî için "Şairlerin, fâzılların ve sanatçıların kıymetini bilmek hususunda asrında tek idi" der.⁴⁵

Baykara ve Nevâyî'nin maddî ve manevî destekleriyle özellikle Herat'ta çok sayıda medrese yapılmış ve faaliyetlerine devam etmeleri temin edilmiştir. Bu medreselerde dînî ve edebî ilimlerin yanında müspet ilimlerin de öğretiliğini görüyoruz. Mesela İhlâsiyye medresesinin batı tarafında bulunan Şifâiyye'de Mevlâna Gıyâseddîn Muhammed b. Mevlânâ Celâleddin'in tıp ilmiyle ilgili dersler verdiği kaydedilmiştir. Özellikle İhlâsiyye medresesi ve

⁴² *The Makarim al-Akhlâq*, s.167^v- 168^R.

⁴³ *The Makarim al-Akhlâq*, s.169^v- 170^R.

⁴⁴ *The Makarim al-Akhlâq*, s.170^R-170^v.

⁴⁵ Ramhân Alî Hân-i İmân, *Tezkire-i Muntahabü'l -letâif*, (Haz. Muhammed Rızâ Celâlî Nâ'inî-Emir Hasan Âbidî) Tâbân, Tahran, hş. 1349 (1970), s.310.

Halasiyye hanekahında binlerce talebe yetişerek memleketlerine dönmüşlerdir.⁴⁶ H'ândmîr, Nevâyî zamanında yetişen ilim ve hüner ehli kimseleri anlatmıştır.⁴⁷

Herat, Baykara ve Nevâyî'nin hâmilliğinde ilim ve irfan ehli birçok şahsiyetin akın ettiği bir merkez haline gelmişti. Nevâyî, gerek Herat'ta yetişen, gerekse dışarıdan gelerek etrafında toplanan bu insanlarla yeri geldikçe bizzat ilgilenmiştir. Bazı şairlerin yazdıkları şiirleri tashih için Nevâyî'ye gösterdikleri anlaşılmaktadır. Emir Nizâmeddin Ahmed-i Süheylî, yazdığı bir kasideyi tashih için Nevâyî'ye vermiş; Nevâyî de memdûh (övülen) isminin geçtiği beyitten sonraki beytin değiştirilmesini önermiştir. Süheylî'nin bunu Nevâyî'nin yazmasını teklif etmesi üzerine, her ikisi de yazmış; ama tevarüdle aynı beyti yazmışlar.⁴⁸ Hândmîr de Nevâyî'nin, kendi kütüphanesindeki kitaplardan faydalanmasına izin verdiğini, tarihle ilgili kitapları kendisine teslim ettiğini anlatmaktadır.⁴⁹ Emir Alî Şîr Kütüphanesinde aklî ve naklî ilimlerle ilgili çok sayıda nadir rastlanan nüshalar bulunduğu ve en mahir hattat, tezhipçi ve ciltçilerin bu kitapların yazımı, tezhibi ve ciltlenmesi işiyle meşgul olduğu kaydedilmiştir.⁵⁰

Nevâyî'nin ilmî ve edebî çalışmalara verdiği destek, onun adına yazılan kitaplardan da anlaşılabilir. Hândmîr, *Mekârimü'l-ahlâk*'ta şairin adına yazılan manzum-mensûr ilmî ve edebî kitaplardan bazısını zikretmiştir.⁵¹

Câmî ile hem dost, hem talebe-hoca ilişkisi içinde bulunan Nevâyî, hocasını eser yazmak konusunda teşvik etmekten de geri durmamıştır. Buna karşılık Câmî de Nevâyî'nin istek ve teşvikleriyle yazdığı eserlerde onun ismini yad etmiş, birçok kaside, kıt'a ve gazellerini ya Nevâyî'ye hitaben veya ona "cevap" olarak kaleme almıştır. Câmî'nin eserlerinin çoğu, ömrünün son çeyreğinde (h. 875-898 / m.1470-1492) Nevâyî'nin teşvikleriyle yazılmıştır.⁵²

Fars edebiyatının, eski parlaklığını yitirmeye başladığı bu dönemde Nevâyî'nin çalışmalarıyla rahat bir nefes aldığı görülmektedir. Ama Nevâyî'nin başını çektiği Herat ekolü mensubu şairler, Fars edebiyatını geliştirirken, onun yeni bir üslûba doğru gitmesine de önyak olmuşlardır. M. Takî Bahar, o dönemde Fars edebiyatının zafiyet göstermeye başladığına değindikten sonra şöyle der: "Durum böyle iken Emîr Alî Şîr Nevâyî, küllenmeye başlayan bir ateşin birdenbire parlayarak evi aydınlatması gibi, kültür ve edebiyatın

⁴⁶ *The Makarim al-Akhlâq*, Vr. 132^v-133^r

⁴⁷ *Hülasatü'l-ahbâr*, Vr. 461^h-481^h.

⁴⁸ *Hülasatü'l-ahbâr*, Vr. 475^h-476^h.

⁴⁹ *Hülasatü'l-ahbâr*, Vr.1^h.

⁵⁰ Muînüddin Muhammed Zemçî-i İsfizârî, *Ravzatü'l-cennât*, 2. bahş, Giriş kısmı, (Haz. M. Kazım İmâm), İntişârât-i Dânişgâh-i Tehran, Tahran, hş.1339, s.29.

⁵¹ *The Makarim al-Akhlâq*, Vr. 133^v-134^r, 139^v-140^r, 142^v.

⁵² Ali Asgar-i Hikmet, *Câmî*, s.30-31.

ilerlemesi işine güçlü bir ışık yöneltti. Ama bu edebiyat, eski edebiyatın parlaklığını taşıyamıyordu. Şiir, Sebki Hindî'ye doğru gidiyor, nesir ise çöküş halindeydi."⁵³ Zebihullah Safâ da Timurlular devrinde belirtileri ortaya çıkmaya başlayan Sebki Hindî'nin bu devirdeki en yüksek noktasına, Baykara ve Nevâyî zamanında ulaştığını söyler.⁵⁴

Bütün bu çalışmalarla hizmetini ispat eden Nevâyî, Fars edebiyat tarihçilerini hakkı teslim etmek durumunda bırakmıştır. Z. Safâ, onun hakkında şöyle der: "Sultan Hüseyin Mîrzâ'nın, bu hususta ona (Nevâyî'ye) ayak uydurması neticesinde Herat, (hicrî) dokuzuncu yüzyılın sonlarıyla onuncu yüzyılın başlarında İran tarihinin sanat ve edebiyat alanındaki en büyük merkezlerinden biri haline geldi."⁵⁵

Nevâyî, yukarıda anlatılan çalışmalarıyla Türk edebiyatının da gelişmesini sağlamıştır. Bunu, gerek ilim erbabına yaptığı hamîlikle, gerekse bizzat kendi çalışmalarıyla başarmıştır. M. Taki Bahar, Nevâyî'den önce Türk nazım ve nesrinin çok parlak ve kendini duyurmuş bir halde olmadığını, ama Baykara'nın çok yönlü ve büyük emirlerinden olan Nevâyî'nin Türkçe eserler (hamse ve gazeliyat divanı gibi) vermesinden sonra Babür gibi bazı Timurlu mirzaların manzum ve mensur Türkçe eserler kaleme aldıklarını, İstanbul'da da Türkçe kitaplar yazıldığını ifade eder.⁵⁶ Burada Nevâyî'nin Türk nazım ve nesrinin seviyesinin yükselmesi yönünde örnek olduğu anlatılmak istenmektedir. Yoksa Nevâyî'den önce Çağatay Türkçesiyle olduğu gibi Osmanlı Türkçesiyle de kıymetli eserler yazılmış, iyi şairler yetişmiştir.

Ali Asgar-i Hikmet, ilim ve edebiyat hamîliğini ifade etmek için Nevâyî'yi güneşe, etrafındaki şair ve yazarları ise yıldızla benzetmiştir.⁵⁷ İranlı yazarlar Nevâyî'yi övmekten geri kalmaları da bazıları o dönemde Türk dili ve edebiyatının gelişme kaydetmesini bir rakip edasıyla değerlendirmişlerdir. Zebihullah Safâ, Timurlular zamanında Türkçe'nin yaygınlaşmasını, Fars dilinin gerileme sebeplerinden biri olarak görür: "Moğol hamlesiyle Türk dili İran'da çok yayıldı. Türklerin ard arda gelen baskınları neticesinde idarî ve askerî mercilerde ve halk arasında (bazı bölgelerde) yaygınlaştı. Bu ise Fars dilinin zararına olan bir unsurdu. Hatta bu devrin bazı edebiyatçıları, Türk dilini

⁵³ Muhammed Takî Bahar, *Sebk-şinâsî (Tarih-i Tetavvur-i Nesr-i Fârsî)*, c.3, İntişârât-i Mecîd, [Tahran], hş. 1376. s.1123.

⁵⁴ *Muhtasarî der- Tarih-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Pârsî*, s.74.

⁵⁵ *Tarih-i Edebiyat-i İran*, c.3, s. 169.

⁵⁶ Muhammed T. Bahâr, *Sebk-şinâsî*, s.1157.

⁵⁷ *Tezkire-i Mecalisü'n-nefâ'is*, (Haz. Ali Asgar-i Hikmet), (Giriş), "vav" harfi ile gösterilen sahife.

Farsça'ya tercih etmişlerdir. Şöyle ki, Emir Ali Şîr Nevâyî, *Muhâkemetü'l-lugateyn* kitabını bu maksatla telif etmiştir.⁵⁸

Celâleddîn-i Hümâyî'nin bu husustaki değerlendirmesi de şöyledir: "Bu asırda (hicrî 9. yüzyıl) Herat saltanati, şiirin hâmîsi ve takviyecisi sayılıyordu. Ne yazık ki bu yüzyılın ikinci yarısında şairlerin hâmisinin, yani Emir Ali Şîr Nevâyî'nin kendisi Türk dilini özellikle Çağatay şubesini güçlendiriyordu. Bu dilin, Farsça ve Osmanlı Türkçesi gibi diğer dillere olan üstünlüğünü ispat etmek konusu üzerinde büyük bir ciddiyetle duruyordu. Hatta bu düşüncesini ispatlamak, yani Çağatay Türkçesinin Farsça üzerindeki üstünlüğünü göstermek için *Muhâkemetül-lugateyn* isimli bir kitap telif etti. Farsça konuşan şairleri, uğursuz Türk dilini öğrenip bu dille şiir söylemeye teşvik ediyordu. Bu Fars şairlerinden bazıları onun teşvikiyle ve onu taklit etmek suretiyle bu devrede Türkçe şiirler yazıyorlardı... Hicrî 9. yüzyılın tamamında Türk dili, Farsça ile omuz omuza ilerliyordu. Hatta Emir Ali Şîr Nevâyî, Çağatay Türkçesinin Farsça ve Osmanlı Türkçesine karşı üstünlüğünü, her yerde ve her vesile ile ispat etmeye çalışıyordu. Ne mutlu ki, Türkçe'nin güçlenip yayılması, (revacı) onun ölümü ve Timurlu devletinin çöküşüyle son buldu."⁵⁹

Burada Nevâyî'nin Türk dilinin gelişmesi için yaptığı çalışmalara karşı duyulan bir takım olumsuz duygular işe karıştığı için bazı sağlıksız hükümlerle karşılaşılıyor. Nevâyî, tabii olarak, eserlerini yaşadığı yerin Türkçesiyle kaleme almıştır. Eserleriyle ve elindeki diğer imkânlarla da ana diline hizmet etmiştir. Kaldı ki, Nevâyî'nin Farsça şiirler yazmasının yanında bu dille şiir yazanları da desteklemiş olması ve ayırım yapmadan insanlara hizmet vermesi, onun iyi niyetinin en açık göstergesidir. Osmanlı Türkçesinin Çağatay Türkçesine karşı, bir rakip "dil" gibi takdim edilmesi ise hem dilbilim açısından, hem de tarihî gerçeklere uygunluk bakımından doğru bir yaklaşım değildir. Bir kere o Çağatay Türkçesi veya Osmanlı Türkçesi gibi bir tanımlama hiç yapmamıştır. Eserlerinde Türk dilini ifade için sadece "Türkçe" manasına gelen "Türkî" kelimesini kullanır. Nadir olarak "Türkçe" dediğini de görüyoruz.⁶⁰ Nevâyî, Osmanlı Türkçesi veya bir başka Türk lehçesine karşı olumsuz bir tutum sergilemediği gibi, eserlerinde kullanmış olduğu Türkçe de aralarında Osmanlı Türkçesini de içine alan Oğuzca (veya Türkmençe)'nin da bulunduğu birçok Türk lehçesinden alınan kelime ve gramer yapılarıyla zenginleşmiş ortak bir edebî dil görünümündeydi. Şairin kendisi de eserleriyle Oğuz grubundan olan Türklere yani Türkmenlere de hitap ettiğini şöyle anlatır:

⁵⁸ *Muhtasarî der-Târîh-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Pârsî*, s.70.

⁵⁹ Celâleddîn Humâyî, *Târîh-i Edebiyât-i İran*, Tahran, Müessesese-i Neşr-i Hümiâ, hş. 1375. s.277.

⁶⁰ Mesela *Leylâ vü Mecnûn*'da "Men Türkçe başlaban rivâyet" demektedir. Bk. Alî Şîr Nevâyî, *Leylâ vü Mecnûn*, (Haz. Ülkü Çelik), TDK., Ankara 1996, s.381.

Könğül birmiş sözümge Türk cân hem

Ni yalguz Türk belkim Türkmen hem⁶¹

Olşa olşa, Nevâyî ekolünün çekim alanına girmiş bazı Osmanlı şairlerinin, bu mihvere kapılmanın olumlu etkilerini eserlerine yansıttıklarından söz edilebilir. Kaldı ki Farsça da Nevâyî'nin çalışmalarının müspet tesiri dışında kalmış değildir.

Ama gerçekten bu dönemde Türkçenin gelişmesi ve revaç bulmasında şairin faaliyetlerinin yanında eserlerinin de büyük payı vardır. Nevâyî'nin Türkçe şiirlerinin iyi anlaşılması için Farsça sözlük yazılmış olması, önemli bir göstergedir. Böyle bir sözlük olan *Senglâh*'ın yazarı, Nevâyî'nin şiirlerini okuyup anlamak için büyük istek duyduğu için araştırmalarda bulunduğunu, bunun neticesinde burada geçen, anlaşılması zor sözleri bir araya toplayarak kitap haline getirmeyi düşündüğünü belirtir.⁶²

Fars şair ve yazarlarının Türkçeye rağbeti bu devirde yazılan eserlerde kendini göstermektedir. Farsça-Türkçe mülemma şiirler ve Farsça mensur eserlerde (mesela *Bedâiyü'l-vekâyi* ve *Mekârimü'l-ahlâk*'ta olduğu gibi) Türkçe iktibaslar yapılması böyle bir temayülü ifade eder. Gerçi bu tip örneklerle daha önce karşılaşmadığımızı söyleyemeyiz. Ama bu örneklerin nadir görüldüğünden bahsedebiliriz.⁶³ Ancak Nevâyî devrinde Türkçeye olan rağbet çok daha belirgin olup bu tür teşebbüslerin sayısı da bir hayli fazladır.

Her ne olursa olsun, Nevâyî, Türklerin olduğu gibi Farsça konuşanların da hizmetlerini minnetle yad etmeleri gereken bir şahsiyettir.

8- Şairliği

“Zü'l-lisâneyn”, yani iki dilli şairlerden olan Nevâyî, Türkçe'nin yanında Farsça şiirler de söylemiştir. Bu şiirlerinde “Fânî” mahlasını kullanmıştır. Şairin Farsça divanının İran millî Şûrâ Meclisi Kütüphânesinde korunan nüshasının (No:1035) Nevâyî hayatta iken istinsah edildiği belirtilmiştir. Bazı sayfaları yamalı olup bazı kıt'a ve gazeller ile son kısmında yıpranma ve kopmalar bulunan bu nüshada yaklaşık 4500 beyit bulunduğundan söz edilmektedir. Divanda 485 gazel yer almışsa da söz konusu eksiklikler göz önünde

⁶¹ Alî-Şîr Nevâyî, *Ferhâd u Şîrin*, (Haz. Gönül Alpay-Tekin), TDK, Ankara 1994, s.510 / b. 95.

⁶² Mirza Mehdî Han-i Esterâbâdî, *Senglâh*, (Haz. Revşen Hıyavî), Neşr-i Merkez, Tahran, hş. 1374, s.5.

⁶³ Mevlana Celaleddîn-i Rûmî ve Sultan Veled gibi bazı şahsiyetlerin Farsça-Türkçe mülemmalarını hatırlarız. Nesirde Türkçe iktibâs yapılmış Farsça eserler çok nadir olduğu gibi, iktibasların da çok kısa olduğunu görürüz. Mesela Hayyam'ın *Nevrûz-nâme*'sinde böyle, bir cümlelik bir alıntı göze çarpar. bk. Ömer Hayyam, *Nevrûz-nâme*, (Haz. Müctebâ Minovî), Tahran, Kitâb-hâne-i Kâve, 1933, s.52.

bulundurularak toplam 505 gazel bulunduğu ifade edilmiştir.⁶⁴ Fahrî-i Hêrevî, şairin Farsça divanında altı bin beyit bulunduğunu kaydetmiştir.⁶⁵ Eserde gazeller dışında müseddes, kıta, rubâî, tarih ve muamma türünde manzûmelerin yanında bir kasîde yer almıştır. Divandan başka Nevâyî'nin muamma konusunu anlatan *Müfredât* isimli Farsça bir risalesinden de söz edilmiştir. Şair, bu esrini Molla Câmî'ye gönderdiği zaman ondan şu cevabı alır:

Resûl-i dûst be-dest-em yekî risâle supurd
Risâleî ki zi-dil renc-i dîr-sâle bi-burd⁶⁶

“Dostun habercisi elime bir risale teslim etti. Öyle bir risale ki uzun yılların birikimi olan sıkıntıları alıp götürdü.”

Nevâyî, Türkçe ve Farsça şiirlerini bir kıt'asında şöyle değerlendirmektedir:

Ma'ni-i şîrîn u rengînem be-Türkî bî-had-est
Fârsî hem la'l u dur-hâ-yî semîn ger bingerî
Gûyiyâ der-râst-bâzâr-i suhan bigşûde-em
Yek taraf dükân-i kannâdî vu yek sû zergerî
Zîn dukân-hâ her gedâ kâlâ kucâ dâned hârîd
Z'ân ki bâşend ağniyâ în nakd-hâ-râ müşterî⁶⁷

“Türkçe olarak söylediğim tatlı ve renkli manâli sözlerim çok fazladır. Eğer bakacak olursan Farsça sözlerim de la'l ve kıymetli inciler gibidir. Sanki söz pazarının kurulduğu caddenin bir tarafında şeker dükkanı, diğer tarafında ise kuyumcu dükkanı açmış gibiyim. Sermayesi dilencilikten olan sıradan biri bu dükkandan nasıl alışveriş yapabilir? Çünkü ancak zenginler bu eşyaya alıcı olur.”

⁶⁴ Fânî *Divân*, s.20-21, 23.

⁶⁵ Fahrî-i Hêrevî, *Ravzatü's-salâîn*, (Haz. A. Hayyâm-pûr), Müessesesi-i Tarih u Ferheng-i İnan, [Tebriz], hş. 1345, s. 88.

⁶⁶ *The Makarim al-Akhlâq*, Vr. 137^v.

⁶⁷ Fânî, *Divân*, s.327.

Görüldüğü gibi Nevâyî, Farsça ve Türkçe olarak yazdığı şiirlerin birbirinden farklı, ama her iki dildeki şiirlerinin de yüksek kıymet taşıdığına işaret etmektedir. Devletşah da onun için “Türkçe’de usta, Farsça’da da fazilet sahibi oldu” dedikten sonra konuyla ilgili olarak kendisine ait şu mülemma şiiri nakleder:

Türkîsin körüp kılurlar irdi terk u tevbe hem
 Ger tirig bolsalar irdi Lutfî birlen Kerderî
 Bâ-vucûd-i Fârsî der-cenb-i şî’r-i kâmileş
 Çîst eş’âr-ı Zahîr u kîst bârî Enverî⁶⁸

“Lutfî ile Kerderî eğer yaşasalardı, onun (Nevâyî’nin) Türkçesini (Türkçe şiirlerini) gördükten sonra (şiir yazmayı) bırakır, tevbe ederlerdi. Farsça olmalarına rağmen, onun bu kâmil şiirlerinin yanında Zahîr’in şiirleri nedir ve Enverî kimdir ki?”

Şairane duyguların işe karışma ihtimalini göz önünde bulundurarak bu şiirin ciddiyetini sorgulayanlar olabilir. Ne olursa olsun bu ifadelerin Nevâyî’nin şairliğine dair bir bakışı yansıttığı açıktır. Klasik edebiyat üslubunda yazılan övgü veya yergilerin manzum olması onların önemini azaltmaz.

Eski kaynaklarda genel olarak Nevâyî’nin her iki dildeki şiirlerinden övgüyle bahsedilse de Türkçe şiirleri lehinde bir tercih ve meyilden söz edilerek belirli bir farka işaret edildiğini görüyoruz. Nevâyî’nin şairlik özelliğinin üstünde çok kıymetli vasıflar taşıdığına, ancak onun, tevazu göstererek kendini şairler arasında saydığına işaret eden Molla Câmî, “Bu taifenin” (şairlerin) bulunduğu her yerde Nevâyî’nin başta yer alacağını ifade eder. Câmî daha sonra şöyle bir tespitte bulunur: “Gerçi o (Nevâyî), yüksek tabiat ve engin kabiliyeti ile Türkçe ve Farsça şiirler yazabilmektedir; ama onun tab’ının meyli, Farsça’ya göre daha çok Türkçe’ye yöneliktir.”⁶⁹ H’ândmîr de şair Nevâyî’den şöyle bahseder: “Mukarrebü’l-hazret-i Sultânî, belirtilen türlerin (Şiir türlerini kastediyor) hepsinde öyle mâhirdir ki, önceki şairler eğer onun zamanına erişselerdi, söz defterini çizerek (üstünü çizerek, kapatarak) dünyanın her tarafından onun faziletlerin yuvası olan eşliğine koşarlardı...” H’ândmîr, daha sonra birkaç satır önce naklettiğimiz ve Molla Câmî’ye ait olan tespiti çok az

⁶⁸ Emîr Devletşâh, *Kitâb-i Tezkiretü’ş-şu’arâ*, s.369.

⁶⁹ Abdurrahman-i Câmî, *Baharistân*, Darü’t-tebâ’atü’l-âmire, [İstanbul], h.1275, s.90-91.

farkla dile getirir: “Gerçi o zât, tabiatının gücü ve kabiliyetinin fazlalığı sebebiyle Türkçe ve Farsça şiir yazabiliyordu. Ama onun anlayışlı tab’ının meyli, Farsçaya göre daha çok Türkçeye yönelikti.”⁷⁰

Nevâyî’nin Farsça şiirleri arasında çok beğenilmiş şiirleri de vardır. Hâce Hüsrev-i Dehlevî’nin **Bahrü’l-Ebrâr** kasîdesine yazdığı cevap böyle şiirlerdendir. Câmî, bu kasîdeyi şöyle över: “... Hüsrev-i Dehlevî’nin kasîdesine cevap olarak yazdığı “Deryâ-yı Ebrâr” isimli kasîde, çok zarif ve ince manalar, hoş ve nâzik hayâller içermektedir.”⁷¹ Devletşâh’ın bu kasideyle ilgili kanaati de şu şekildedir: “Bu büyük emirin, Hüsrev-i Dehlevî’nin Bahrü’l-ebrâr kasidesine cevap olarak yazdığı parlak kasîde, müellife (Devletşâh’a) göre, başkalarının yazdıkları cevaplardan üstündür.”⁷² M. H. Duglat da “Bahrü’l-ebrâr” kasîdesine Nevâyî’nin yazdığı cevap konusunda benzer bir görüş ortaya koymaktadır.⁷³ Bu ifadeler, Nevâyî’nin Farsça olarak da güçlü şiirler yazabilme kudretine sahip olduğunu göstermektedir. Şairin kullandığı “Fânî” mahlasını “Fenâî” şeklinde tahrif eden Lutf Ali Big, “Emir Alî Şîr, gerçekten dış görünüş ve manevî kemâlât ile süslenmiş olup anlatılmaya muhtaç değildir... Güzel şiirleri vardır.” der.⁷⁴

Bütün bu tespit ve değerlendirmelere rağmen günümüz yazarlarının genelde Nevâyî’nin Farsça şiirlerinin zayıf olduğu fikrini dile getirdiklerini görüyoruz. *Mecmau’l-fusahâ*’nın dipnot kısmında Fânî mahlasıyla şiir yazan Nevâyî’nin bu şiirlerinin bazı beyitlerinin “kötü olmadığı”, fakat çoğunun “gevşek ve zayıf” olduğu belirtilirken bu kanaat Babür’e dayandırılmıştır. Ayrıca onun şairlik şöhretinin Farsça şiirlerinden ziyade, daha çok Türkçe şiirlerinden kaynaklandığı belirtilmiş, sanat ve edebiyatı teşvik edip desteklediği için Nevâyî isminin Fars edebiyat tarihinde saygıyla anılması gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁵ Ali Asgar-i Hikmet de Nevâyî’nin şairliğinin daha çok Türkçe şiirlerinde söz konusu olduğunu Farsça şiirlerinde ise elinin güçlü olmadığını iddia etmektedir.⁷⁶ Hümâyûn Ferruh ise bu konuda daha mantıklı bir yaklaşım sergileyerek şöyle der: “Diğer şairler ve söz ustaları gibi Fânî’nin de iyi ve kötü (gass u semîn) şiirleri vardır. Şurası kesindir ki Emîr’in gençliğinde yazdığı şiirler, mazmun, mana ve sağlamlık bakımından hiçbir şekilde olgunluk döneminde uzun yıllar Farsça ve Arapça edebî eserlerin okunması, tetkiki ve

⁷⁰ *The Makarim al-Akhlâq*, vr. 135^R-135^V

⁷¹ *Baharistân*, s.91.

⁷² Emîr Devletşâh, *Kitâb-i Tezkiretü’ş-şu’arâ*, s.371.

⁷³ *Tarih-i Rashidi*, s.159.

⁷⁴ Lutf Ali Big-Azer Bigdilî, *Âteşkede-i Âzer*, (Haz. Cafer-i Şehîdî), Müessesesi-i Neşr-i Kitâb, [Tahrân], hş. 1337, s. 19.

⁷⁵ *Mecmau’l-Fusahâ*, C.1, s.83.

⁷⁶ Ali Asgar Hikmet, *Câmî*, s.32.

incelenmesi sonrasında yazılan şiirlerin seviyesinde olamaz.”⁷⁷ Gerçekten şairlerin belli bir olgunluk döneminden sonra yazdıkları şiirlere bilgi ve tecrübelerinin yansması tabiidir. Şairlerin aynı dönemde yazdıkları şiirler de aynı kalitede olmaz. Burada önemli olan nokta şairin Farsça ile yüksek kalitede örnekler verebilmiş olmasıdır.

Zebihullah Safâ da yukarda bahsettiğimiz günümüz yazarlarıyla aynı doğrultuda fikir beyan ederken Nevâyî'nin bazı Fars şairlerinin şiirlerine nazire yazarak onların tarzlarını takip ettiğinden bahseder: “Onun birçok gazeli Sadî ve Hâfız'a nazîre, bir kısmı da kendi tab'ının sarraflığıyla yazılmıştır. Farsça şiirleri genelde orta ve zayıftır; bazen yanlışlıklara rastlanır.”⁷⁸

Z. Safâ'nın bu ifadelerinde Nevâyî'nin Farsça şiirlerine kötü bir açıdan bakıldığı gibi onun yazdığı nazirelere karşı da olumsuz bir hava hissedilebilir. Biliyoruz ki nazirecilik hem Fars hem de Türk klasik edebiyatının yaygın bir geleneğidir. Nevâyî yaptığı nazireleri inkar etmediği gibi, mensup olduğu edebî geleneğe uygun olarak büyük bir tevazu ile bunu anlatır:

Tetebbu' kerden-i Fânî der-eş'âr
Ne ez-da'vâ vu nî ez hud-numâyî-st
Çu erbâb-i suhan sâhib-dilânend
Murâd-eş ez-der-i dil-hâ gedâyî-st⁷⁹

“Fânî'nin şiirde nazire (tetebbu') yapması, bir iddiadan dolayı veya kendini göstermek için değildir. Söz ustaları, gönül sahibi kimseler olduğu için (Fânî'nin) gayesi gönül kapılarında dilencilik etmektir.”

Burada şiirlerine nazire yazılan ve gönül ehli sayılan şahsiyetler ile Nevâyî arasında manevî bir bağdan söz edilebileceği gibi bu kişilerin Nevâyî'nin şiirdeki tarzının belirginleşip ortaya çıkmasında etkili olmuş birer üstat durumunda olduğu da söylenebilir. Hümayun Ferruh, Nevâyî ile Hâfız arasındaki münasebeti şöyle anlatır: “Fânî, Hâce Şemseddîn Muhammed Hâfız'ın tutkunu ve hayranı olup onun irfânî ve edebî okulunda gezinmiştir. Bunun neticesinde onun şiirlerinin çoğu Hâce'nin gazellerine nazire durumundadır. Hâce'nin (Hâfız'ın) tasavvufî ifadelerini en iyi şekilde idrâk

⁷⁷ Fânî, *Dîvân*, s.24.

⁷⁸ *Târîh-i Edebiyat-i İran*, c.3 , s.170.

⁷⁹ Fânî, *Dîvân*, s.326.

etmiş ve anlamış, böylece Hâce'yi çoğunlukla üstatca tetabbu (tanzîr) etmeyi başarmıştır.”⁸⁰ Nevâyî'nin Türk ve Fars edebiyatının güçlü ve önde gelen kalemlerinden sayıldığını ifade eden Sugrâ Bânû Şugufte şairin en az 23 Farsça gazelinin Emir Husrev-i Dehlevî'ye nazire niteliğinde olduğunu belirtmiş, Fânî'nin Emir Husrev'den feyz aldığına işaret eden şu beyitlerini nakletmiştir:

Hest çun cur'a-keş-i Fânî ez-an Câmî-râ
Meded ez-ma'nî-i Hâfiz şud u rûh-i Husrev

“Câmî'nin bardağının dibindeki kalıntıyı içen kişi olduğu için Fânî'ye Hâfiz'in sözü (manası) ve Hüsrev'in ruhundan yardım ulaştı.”

Fânî egerçi Câmî vu Şîrâzî'yet hoş est
Net' vâñ zi-dest dâd hem âyîn-i Dihlevî⁸¹

“Ey Fânî gerçi (tarzından ilham aldığın) Câmî ve Hâfiz-ı Şîrâzî de çok hoştur ama Hüsrev-i Dehlevî'nin tarzını da elden kaçırmak olmaz.”

Sugrâ Bânû Şugufte, aynı makalede Nevâyî'nin Emir Hüsrev'i tettebbu etmek suretiyle yazdığını söylediği gazellerin matla beyitlerini Emir Hüsrev'inkilerle karşılaştırmalı olarak vermiştir.⁸²

Önceki sahifelerde Nevâyî ve çevresinde yetişen edebiyatçıların Sebki Hindî adı verilen yeni bir üslubun ortaya çıkmasına önyak olduklarına temas etmiştik. O halde Nevâyî'yi edebî eserleri ve diğer çalışmalarıyla yenilik getiren birisi olarak görmemiz gerekecektir. H. Ferruh, onun üslubunu şöyle değerlendirir. “Fânî'nin eserlerini incelediğimizde burada Sebki Horâsânî'nin Sebki Irâkî ve Sebki Herat ile özel bir şekilde karışmış olduğunu görür, böyle bir neticeye varırız. Üç farklı düşünce ve tahayyülü temsil eden bu üç sebkîni karışımı 50 yıl sonra ortaya çıkan sebkîni sermaye ve temelini teşkil etmiştir. Bu

⁸⁰ Fânî, *Dîvân.*, s.24.

⁸¹ Sugrâ Bânû Şugufte, “Tettebbuât-i Emir Alî Şîr-i Nevâyî ez-Emîr Husrev”, *Dâniş*, Sayı: 80, Fasl-nâme-i Merkez-i Tahkîkât-i Fârsî-yi Irân u Pâkistân, İslâmâbâd, Bahâr 1384/2005, s. 53-54.

⁸² Sugrâ Bânû Şugufte, “Tettebbuât-i Emir Alî Şîr-i Nevâyî ez-Emîr Husrev”, s.54-56.

sebke yanlışlıkla “Hindî” denmişse de aslında buna Sebk-i İsfahânî veya Sebk-i Safevî demek gerekir.”⁸³

Bu göstergeler, Nevâyî’nin Farsça şiirleri için sarf edilen olumsuz sözler hakkında bizi şüpheye düşürmektedir. Öncelikle olumsuz kanaat sahiplerinin neredeyse tamamının son dönemde yaşamış kişiler olması ilginçtir. Şairin zamanında yaşayanların, onun gücünden çekinerek veya sevgilerinin tezahürüyle bu konuda olumlu ifadeler kullanmış olabileceğini düşünebiliriz. Ancak söz konusu ettiğimiz bütün yazarları bu daire içinde görmek doğru değildir. Sonra Nevâyî’nin devlet adamı olarak sahip olduğu güce rağmen Bennâ’î gibi bazı kimseler ona karşı kırıcı tarzlerde bulunabilmişlerdir. Kaldı ki onun hakkında kalem oynatmış olan eski yazarların hepsi Nevâyî ile çağdaş da değildir. Bütün bunlar bizi Nevâyî’nin Farsça şiirleri hakkında zamanımızda yapılmış değerlendirmelerin iyi sorgulanması gerektiği neticesine götürmektedir.

Yazdıkları manzum eserlerde de Nevâyî ve onun şiiri konusuna temas edenler olmuştur. Bu tür değerlendirmeleri kitapta yer alış şekli ve süslü ifadelerinden dolayı alışılmış övgü kalıbında mülâhaza edip ciddi ve objektif kabul etmeyenler çıkabilir. Ancak klasik edebiyat geleneğinde poetik görüşlerin bile manzum olarak dile getirilebildiğini unutmamalıyız. Ayrıca esas güven unsurunu oluşturan şeyin yazarın şahsiyeti olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla Nevâyî hakkında yapılmış bu tür değerlendirmelerden de söz etmeden geçemeyeceğiz. Farsça yazan klasik ve büyük üstat şairlerin sonuncusu kabul edilen Abdurrahmân-i Câmî bazı eserlerinde Nevâyî’ye temas eder.⁸⁴ Bunlardan *Hired-nâme-i İskenderî*’de Nevâyî’yi çok ilgi çekici sözlerle anlatır:

Be-Türkî zebân nakşî âmed aceb
Ki câdû-demân-râ buved mühr-i leb

Zi çarh âferîn-hâ ber-ân kilk bâd
Ki în nakş-i matbû’ez-ân kilk zâd

⁸³ Fânî, *Divân.*, s.27.

⁸⁴ Mesela *Yûsuf u Zuleyhâ*’da “du şîr” yani “iki arslan” diyerek onun ismine işaret eder. Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, No: 983, Vr. 126^a.

Bi-bahşûd ber-Fârsî-gevherân
Be-nazm-i Derî dürr-i nazm-âverân

Ki ger bûd ân hem be-lafz-i Derî
Ne-mândî mecâl-i suhan-gusterî

Be-mîzân-i ân nazm-i mu'ciz-nizâm
Nizâmî ki bûdî vu Husrev kudâm

Çu û ber-zebân-i diger nukte rând
Hired-râ be temyîzişân reh ne-mând

Zihî tab'-ı tu ûstâd-i suhan
Zi-miftâh-i kilik-et guşâd-i suhan

Suhan-râ ki ez-revnağ uftâde bûd
Be-kunc-i hevân raht bi-nhâde bûd

Tu dâdî diger bâre in âb-rûy
Keşîdî be-cevlân-geh-i guftugûy

Ziyâ-yâb ez nûr-i rây-i tu şud
Nevâyî zi-tab'-i nevâ-yi tu şud⁸⁵

“Türk dilinde öyle şaşırtıcı bir nakış meydana geldi ki bu, sihirli söz söyleyenlerin (sihirli nefeslilerin) ağzına mühür oldu. Bu beğenilen nakışı ortaya çıkaran parmakları bütün dünya takdir etmelidir. Onu (Türkçe eserlerini),

⁸⁵ Abdurrahmân Câmî, *Hired-nâme-i İskenderî*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, No: K.3853, Vr. 421^b-422^a.

Derî nazmı ile inci gibi şiirler yazan Fars asıllı şairlere hediye etti. Eğer o da (Nevâyî'nin Türkçe eserleri) Derî diliyle yazılmış olsaydı, artık (kimsenin) söz söylemeye (şiir yazmaya) mecâli kalmazdı. İnsanı âciz bırakan bir tarz ve sisteme sahip olan o nazmın yanında Nizâmî ve Hüsrev de kim oluyor ki! Ancak o başka bir dilde hünerini gösterdi ve aklın onları karşılaştırıp farklarını ortaya çıkarmasına gerek kalmadı. Söz üstadı olarak senin tab'ın (Tabiatın, şiir kabiliyetin) ne güzel. Söz senin parmağının (kaleminin) anahtarıyla açılır. Parlaklığı kaybolmuş, horluk ve zillet köşesine yatağını sermiş olan söze sen yeniden bu itibarı kazandırdın. Onu yeniden söz ustalıklarının sergileneceği alana taşıdın. O (söz), senin öngördüğün tedbirin ışığıyla aydınlandı. Ey Nevâyî! Bu senin gücünün lutfuyla gerçekleşti."

Süleymaniye Kütüphanesinde ismi "Hâşimel-Hêrevî" şeklinde kaydedilen Şâh Cihângîr-i Hâşimî de h. 940 / m. 1533-1534 yılında yazdığını belirttiği⁸⁶ *Mazharu'l-âsâr* isimli eserinde Nevâyî hakkında bu tarz bir değerlendirmede bulunmaktadır:

Şîr-dil u sâhib-i şemşîr bûd

Nâm-ı hoş-eş Mîr Alî Şîr bûd

Der-fen-i Türkî be-sarîr-i kalem

Guft salâ ber-Arab u ber-Acem

Mertebe-i dâniş u rây-eş me-purs

Şîve-i ihsân u atâ-yeş me-purs

Bu'l-aceb î-n-est ki î-n nâm-dâr

Bâ-hemeğî meşgale-i rûzgâr

Dâd sê dîvân-i gazel intizâm

Kerd yekî hamse-i Türkî tamâm

.....

⁸⁶ Hâşime'l-Hêrevî, *Mazharu'l-âsâr*, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, No:2158, Vr. 99^a.

Guft be-Türkî suhanân-i buzurk (buzurg)

Ez-dem-i Hızr u nefes-i Pîr-i Türk

.....

Terbiyet-i ehl-i suhan vird kerd

Ehl-i suhan-râ zi-cehân gird kerd

Hemdemî-yi merdum-i nâmî numûd

Meyl be-şâgirdî-yi Câmî numûd

Ez-dem-i ân merd besî behre burd

Terbiyet-i pîr ganîmet şumurd

Ahz besî fazl u hüner kerd ez-û

Gevher-i dâniş be-kef âverd ez-û

Guft gazel-hâ-yi me'ânî-ayâr

Dil-keş u mevzûn çu dur-i âb-dâr

Ez-ser-i dâniş be-hazârân esâs

Geşt suhan-senc u me'ânî-şinâs

Fazl u huner der-dil-i û câ girift

Resm u reh-i merdum-i dâniş girift⁸⁷

⁸⁷ Hâşime'l-Hêrevî, *Mazharu'l-âsâr*, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, No:2158, vr. 76^b-77^b. Dihhuda "Hâşim-i Dêhlevî" olarak tanıttığı yazarın doğum tarihini 1073 olarak vermişse de (Alî Ekber-i Dihhudâ, *Lugat-nâme*, c. 28-A, Meclis-i Şuarâ-yı Millî, Tahran 1335, , s.78.) yukarıda naklettiğimiz üzere eserin yazılış tarihini bildiren kayıttan (940) bu doğum tarihinin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

“Arslan yürekli ve kılıç kullanmakta usta idi. Güzel ismi Mîr Alî Şîr idi. Türkçe olarak yazarken kaleminin çıkardığı ses ile Arab’a ve Acem’e meydan okudu. Onun bilgi ve düşüncesinin ulaştığı dereceyi, ihsân etme ve bağışlama tarzını hiç sorma. Bu namlı kişinin, bütün meşguliyetine rağmen üç gazel divanı ve bir de Türkçe hamse yazması şaşılacak şeydir... Hz. Hızır ve Pîr-i Türk’ün (Ahmed Yesevi kastediliyor olmalı) nefesi (manevî himmeti) ile Türkçe olarak büyük (kıymetli, yüksek) sözler söyledi... Söz sanatıyla ilgilenenleri eğitip yetiştirmeyi kendine vazife edindi. Söz ustalarını bütün dünyadan toplayıp bir araya getirdi. Nam salmış kişilerle bir arada bulundu. Câmî’nin öğrencisi olmaya meyletti. O zatın yanında feyzalarak çok kazançlar elde etti. Pîrin terbiyesini, yetiştirmesini fırsat saydı ve bunun kıymetini bildi. Onun vasıtasıyla çok fazilet ve marifetlere kavuştu ve bilgi cevherini onun yanında ele geçirdi. Manâ ayarlı, gönül cezb eden, ölçülü, parlak inci gibi gazeller söyledi. Binlerce esasın üzerine kurulmuş bilgi ile sözü tartıya vurabilen, mananın derinliğine inerek onu anlayabilen bir edebiyatçı oldu. Erdem ve marifet onun gönlüne yerleşti. Bilgili kişilerin yolunu ve tutumunu benimsedi.”

Nevâyî’nin çeşitli yönleriyle değerlendirildiği bu manzûmelerde daha çok onun Türkçedeki ustalığı öne çıkarılmış görünmektedir. Bu durum, onun Farsça şiirlerinin zayıf olduğuna delâlet etmeyeceği gibi aksine, genel manada şiir sanatında yüksek bir kabiliyet ve zarif bir tabiata sahip olduğuna da şahitlik etmektedir. Nitekim manzumenin bazı yerlerinde böyle geneli kapsayacak ifadeler de rastlarız. Şu hikâye Câmî’nin bu konudaki kanaatini daha net ortaya koyacaktır. Nevâyî, Merv’de ikamet ettiği bir sırada “Bahrü’l-ibrâr” kasîdesine yazacağı nazirenin

Âteşîn la’lî ki tâc-i husrevân-râ zîver-est

Ahker[î] behr-i hıyâl-i hâm puhten ber-ser-est

şeklindeki matla beytini bu kasîdenin yazarı olan Câmî’ye gönderir. Câmî de bir kıt’a ile buna cevap verir. Bu kıt’anın son iki mısra’ı şöyledir:

Zi-merdum firistâde[î] matla-i hoş

K’ez-ehl-i suhan misl-i în nîst mervî⁸⁸

⁸⁸ The Makarim al-Akhlâq, s. 135^v.

“Güzel bir matla’ı biriyle göndermişsin ki, söz ustalarından böylesi bir şey daha duyulmuş değildir.”

Elbette ki Nevâyî’nin Türkçe eserleri daha kaliteli olacaktır. O, ana dilinde yazdığı eserlerle kendinden sonrakiler için bir “mukalled” ve “muktedâ” olmuş, ortaya koyduğu tarz ile klasik bir şahsiyet hüviyeti kazanmıştır. Ancak onun Farsça şiirleri konusunda da hakkının teslim edilmesi gerektiğini düşündüğümüz için bu husustaki tespitleri ortaya koyarak değerlendirmeye çalıştık.

Nevâyî’nin Türk dili ve edebiyatında yaptığı hizmetlerden daha önceki sahifelerde bahsettik. Ancak son olarak onunla Türk dilinin büyük şairlerinden biri sayılan Lutfi arasında geçen bir hadiseyi nakledeceğiz: Lutfi, Nevâyî’nin yeni yeni kendini göstermeye başladığı bir sırada yanına gelerek ondan bir gazel okumasını rica eder. Nevâyî de matla beyti

Ârızın yapgaç közümdin saçılır her lahze yaş

Böyle kim peydâ bolur yıldız nihân bolgaç kuyaş

şeklinde olan gazelini okur. Bu gazeli dinleyen Lutfi, büyük bir hayrete düşer ve “Vallâhî eğer mümkün olsaydı Türkçe ve Farsça on, on iki bin beytimin hepsini bu gazel ile değiştirdim. Bununla da kendimi büyük bir başarı kazanmış sayardım” der.⁸⁹

Gerçekten Nevâyî, gerek kaleminin gücü, gerek bütün imkânlarını Türkçe’nin hizmetine sunmuş olmasıyla bu sahada başarısını ispat etmiş bulunmaktadır. Bu başarıyı İranlı münekkitler de kabul etmiş durumdadırlar. Onu “Türk dilinin babası” olarak tanımlamaları⁹⁰ bunun neticesi olsa gerek. Türk halkı da Fahrî-yi Hêrâtî’nin naklettiğine göre onu Abdurrahmân’ın (Câmî’nin) “karînesi”, yani Türkçe’de ona benzer bir misyon yüklenmiş, olarak görmüş,⁹¹ Türkçe divanları sultanların ve büyüklerin meclislerini süslemiştir.⁹²

⁸⁹ *The Makarim al-Akhlâq*, s. 135^v.

⁹⁰ *Tezkire-i Mecâlisü’-n-nefâyis*, s. (Haz. Ali Asgar-i Hikmet), (Giriş), “vav” harfiyle gösterilen sahife.

⁹¹ *Tezkire-i Mecâlisü’-n-nefâyis*, s. (Haz. Ali Asgar-i Hikmet), (9. meclis, Letaif-name kısmı), s.135.

⁹² *Kitâb-i Tezkirü’-ş-şu’arâ*, s.374.

9- Nevâyî Meclisleri

Maddî destek ve uygun çevre, edebî meclislerin tertiplenmesini sağlayan ve devamını temin eden unsurların en önemlileri olsa gerek. Bu tür meclislerin güçlü bir şahsiyetin bilgisi ve irfanıyla beslenmesi, meclisin kalitesini yükselten diğer bir önemli âmil olarak karşımıza çıkmaktadır. Baykara döneminin Heratı, gerekli olan edebi muhiti bünyesinde barındıran yapıya sahipti. Bu kültür şehrinde gerçekleşen meclislerin merkezinde yer alıp mihverinde döndürebilecek iki güçlü şahsiyet vardı: Abdurrahmân-ı Câmî ve Nevâyî. Cuma ve pazar günleri böyle bir meclisin Molla Câmî'nin huzurunda toplandığına dair bilgiler mevcuttur.⁹³ Câmî'nin âlim ve ârif kişiliğinin öne çıkması, onun huzurunda gerçekleşen meclislerin de edebiyatla sınırlı kalmayacağı fikrini güçlendirir. Ancak bu meclisin muhtevası hakkında kesin bilgiler verecek durumda değiliz. Nevâyî meclisleri hakkında ise bu konuda fikir sahibi olacak kadar bilgi bulmak mümkündür.

Bu konuda karşılaştığımız bilgiler Nevâyî meclislerinin, tertiplendiği yer bakımından sadece şairin kendi mekânıyla sınırlı kalmadığını göstermektedir. Nitekim *Bedâiyü'l-vekâyi*'de Hâce Mecdeddin'in bahçesinde ve Nevâyî huzurunda tertip edilen bir meclisten bahsedilmektedir. Meclisin muhtevası hakkında önemli bilgiler içerdiği için bu hikâyeyi özetleyerek aktaralım: "Mîrkelân veya Mîr-i Kelân diye de bilinen Hâce Mecdeddin Muhammed, Nevâyî'nin isteğiyle Herât'a yarım fersah mesafede bulunan Pürze köyündeki bahçesinde bir meclis hazırlatır. Bir hafta önceden hazırlıklara başlanır. Mecliste Mevlâna Bennâ'î, Hâce Âsîfî, Emîr Şeyhum-i Süheylî, Mevlânâ Seyfi-yi Buhârî, Mevlânâ Kâmî, Mevlânâ Hasan Şâh, Mevlânâ Dervîş, Rûganger-i Meşhedî, Mevlânâ Mukbilî, Mevlânâ Şevkî, Mevlânâ Zevkî, Mevlânâ Halef, Mevlânâ Nergisî, Mevlânâ Hilâlî, Mevlânâ Riyâzî-yi Tûrbetî, Mîr-i Serbürehne, Mevlânâ Burhân-i Gung, tarihçi Mirhând, Mevlânâ Mu'in-i Şîrâzî, Mevlânâ Hüseyin Va'iz-i [Kâşifî], Seyyid Gıyâseddin-i Şerefe, Mevlâna Muhammed-i Bedahşî, Mevlâna Halîl-i Sahhâf gibi tanınmış şahsiyetlerin yanında önde gelen bazı genç kabiliyetler de hazır bulunuyordu.

Bahçede bulunan binanın eyvanının önünde mermerden yapılmış bir havuzcuk vardı. O gün bu havuzu şerbetle doldurmuşlardı. Şerbet için sekiz yüz kelle şekerli kullanılmıştı. Ayrıca diğer şerbet türleri, macunlar, helvalar, fırın tatlıları (sütlü tatlılar), şekerli meyveler ve turşular da hazırlanmıştı. Sultan Hüseyin'in Ebülmelîh adlı aşçısı, o mecliste davetlilerin isimlerini bile

⁹³ *Tarih-i Edebiyat-i İnan*, c.3, s.74.

duymadıkları kırk türlü yiyecek hazırlamıştı. Hâce Mecdeddin bu meclis için bin tengeye yakın masraf ettiğini belirtmiştir.⁹⁴

Aslında bu meclis, Hâce Mecdeddîn'in Nevâyî ve muhiblerine verdiği bir ziyafettir. Bu ziyafetin asıl sebebi, çok hazırcevap olan ve kendisine yapılan şakaları bastırıp galip gelmesiyle bilinen Mevlânâ Abdolvâsi'in bu özelliğini sergilemesini sağlamaktır. Durum böyle olunca meclisin muhtevâsının da bu yönde değişmiş olduğuna şahit oluyoruz. Belki de meclisin muhtevâsıyla ilgili olarak anlatılan hikâyede bu konu ağırlık kazanmıştır. Yani sonrasında cereyan eden edebî ve ilmî sohbet mutâttan sayılarak anlatılmamış olabilir. *Bedâyiü'l-vekâyi*'nin genel muhtevâsında da bu kabilden çarpıcı ve "komik" hadiseler belirli bir meyil göze çarpar. Makalemizin "sonuç" kısmında eserin bu tür özellikleri ayrıca değerlendirilecektir. Mekanın sahibi olan Hâce Mecdeddin'in bu tür aşırı şakaları sevdiğine dair bilgilerin bulunduğunu da belirtmeliyiz.⁹⁵ Câmî'nin bu toplantıya katılmamış olmasının, toplantının tertiplenme gayesi ve muhtevâsıyla ilgili olabileceğini düşünmeden edemiyoruz. Gerçi Câmî'nin Nevâyî'nin diğer meclislerine katıldığına dair de net bir bilgiye sahip değiliz. Ayrıca onun üstad mesabesinde olması, Nevâyî'nin Câmî meclislerine gitmesini gerektirecektir.

Nevâyî huzurunda tertiplenen edebî meclislere katılıp kendini göstermenin kolay olmadığını da görmekteyiz. Z. M. Vâsîfî, bu konuda kendi başından geçen bir hikâye nakleder. Hikâye, özetle şöyledir: Vâsîfî, genç yaşlarında muamma çözmede bir hayli maharet kazanmıştır. Nevâyî, bu konudan bahseden Mevlânâ Dârâ'ya muamma çözücü olarak tanıtılan Vâsîfî'yi yanına getirmesini söyler. Ancak Mevlânâ Dârâ, yaptığına pişmân olmuştur. Çünkü ona göre Nevâyî'nin sohbeti, insanı hayret ve dehşete düşürmektedir. Götürdüğü kişinin söylenen muammâları çözememesi halinde utanacak durumlara düşmesi işten bile değildir. O zaman 16-17 yaşlarında olan Vâsîfî de bu sebeple sıkıntıya düşmüştür. Kendi ifâdesiyle "yılan sokmuş gibi" kıvrınmaktadır. Bunu gören babası, oğlu Vâsîfî'ye hitâben ağlayarak şöyle der: "Yaratılmış bir kulun sohbetinden bu kadar korkuluyorsa, mahşer günü yüce yaradanın huzurunda amel defterimiz elimize verildiği zaman vay bizim hâlimize.." Ertesi sabah Vâsîfî, bir muammâcı, diğeri kasîde söylemekle tanınan, sonuncusu da mesnevi alanında usta olan üç kişi ile birlikte Nevâyî'nin huzuruna çıkar. Mecliste iyi bir başarı sergileyen Vâsîfî, Nevâyî'nin iltifâtlarına mazhar olur.⁹⁶

⁹⁴ *Bedâyiü'l-vekâyi*, c.1, s.523-529.

⁹⁵ *Târih-i Ravzatü's-safâ*, Kitabhane-i Hayyam, Tahran, hş. 1339, s. 107.

⁹⁶ *Bedâyiü'l-vekâyi*, c.1, s.502-506.

Nevâyî meclislerinin usta edebiyatçıların hünelerini sergiledikleri bir er meydanı niteliği arz etmesinin yanında yeni kabiliyetlerin keşfedildiği ve daha ileriye gitmeleri için fırsat kapılarının aralandığı tabîî bir müessese durumunda olduğunu da görüyoruz.

10- Nevâyî ve Nüktedanlık:

Nevâyî'nin meşhur özelliklerinden birinin nüktedanlık olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda birçok kaynaktan bilgi bulmak mümkündür. Birkaç hadise naklederek şairin bu özelliğiyle ilgili örnek sunmaya çalışacağız.

Bir gün Nevâyî Câm şehri ileri gelenlerine Şeyhü'l-islam Zindepîl Ahmed-i Câmî'nin türbesinin eyvanının yüksekliğinin kaç zira olduğunu sordu. Kırk altı dediler. Bu cevap üzerine Nevâyî şu mısraı okudu:

Tâk bâşed der-cehân tâkî ki ez-mû beste end

“Kıl ile (mû ile) bağladıkları tâk dünyâda tektir, eşsizdir.”

Burada “mû” kelimesi ebced hesabında kırk altı sayısını karşılıktadır.⁹⁷ Böyle bir tesâdüfün anında nükte haline çevrilmesi ve düzgün bir mısra ile dile getirilmesi üstatça bir kabiliyetin göstergesidir.

Bir defasında Nevâyî Hâce Âsîfî'ye nasihat ederek tabiatı uygun olduğu halde vaktini boşa geçirip az şiir yazmasının kendisine tuhaf geldiğini ifade eder. Bu söz üzerine Hâce Âsîfî, bu sıralarda şiir söylemekle daha çok meşgul olduğunu söyler ve “Dün akşam bir mum yanıp tükenene kadar iki yüz beyit yazmışım” der. Nevâyî ise bu iddialı sözü mumun fiyatını kastederek şöyle değerlendirir: “Buna göre o manzumelerden yüz beyit bir akçeye denk düşmektedir.”⁹⁸

Birçok konuda bilgili olan, özellikle inşâ ve muammâ konusunda büyük bir mahareti olan Şeyh Behlûl'ün az eser vermesi bazı kişiler tarafından eleştiriliyordu. Bunu duyan Nevâyî'nin ağzından şu beyitler dökülür:

⁹⁷ *The Makarim al-Akhlâq*, s.175^R.

⁹⁸ *The Makarim al-Akhlâq*, s.175^R-175^V.

Hâk-i maşrık şunîde-em* ki kunend
 Be-çihl sâl kâse-i çînî
 Sad be-rûzî zenend der-Bağdâd
 Lâ-cerem kıymet-eş hemî-bînî⁹⁹

“Doğu ülkelerinde çini kâseyi kırk yılda hazırladıklarını duydum. Bağdat’ta ise bir günde kırk tane yaparlar. Tabii bunun kıymetinin ne kadar olduğunu da bilirsin.”

Yine bir gün Esterâbâd’ın bir mahallinde bulunduğu bir sırada Nevâyî, o vilayetin ileri gelenlerinden birine o gün havanın çok fazla değiştiğini söyler. Aralarından biri şehirlerinin özelliklerinden birinin bir günde dört mevsim yaşanması olduğunu ifade eder. Bunun üzerine Nevâyî “Evet bu belde bir gün bir yıl gibi geçiyor” der.¹⁰⁰ Şairin bu cevabı, az da olsa gördüğü mağrur veya en azından ukalâca tavra karşı bir tepki niteliğinde olsa gerek.

Nevâyî’nin zarif davranışlarını gösteren daha pek çok örnek sunabiliriz. Ancak bu kadarla yetinerek ustaca atılmış söz oklarının Nevâyî’ye yöneltildiği durumlardan da bahsetmek istiyoruz. Bunun için sadece Mevlânâ Bennâî ile Nevâyî arasındaki atışmalardan söz etmek yeterli olacaktır. Burada Bennâî’nin genelde savunma yaparken karşı tarafın saldırısını tersine çevirdiğini görüyoruz. Belki de bu tavır onu her bakımdan güçlü bir pozisyonda bulunan Nevâyî karşısında mazur kıldığı gibi işini de kolaylaştırmaktaydı. Bu işlemlerden bir kaçını aktaralım. Mevlânâ Bedahşî şöyle nakleder: Bayramlarda bazı kimselere hediye dağıtmak Nevâyî’nin âdetidir. Yine bir bayram günü [Nevâyî] meclisinde bulunan kimselere hediyeler dağıtılır. Mevlâna Bennâî’nin önüne de altın yaldızlı, gösterişli bir bohça bırakılır. Bohça açılınca içinden bir eşek palanı ortaya çıkar. Bunu gören Bennâî hemen kibleye dönüp secdeye varır. Sebebi sorulduğunda şöyle cevap verir: “Mîr hazretleri (Nevâyî) herkese normal merasim elbiseleri, bana ise kendi özel elbiselerini göndermişler. Bunun için şükür secdesi yaptım.”¹⁰¹

* Nevâyî’nin yaşadığı Herat şehri göz önüne alınarak kelime “şunîde-em” değil Derî telaffuzuna uygun olarak “şunîde-em” şeklinde yazıldı.

⁹⁹ *Bedâyiü'l-vekâyi*, c. 1 s.507-508.

¹⁰⁰ *The Makarim al-Akhlâq*, s.175^v-176^R.

¹⁰¹ *Bedâyiü'l-vekâyi*, c. 1, s.613-614.

Yine anlatıldığına göre Nevâyî, Bennâî'nin arkasından tekme savurarak "Bugün de ne tuhaf ki ayağını uzatsan bir şairin kalçasına çarpıyor" der. Bennâî de "Ayağınızı toplasanız da aynı şey olur efendim" diye karşılık verir.¹⁰²

Bu atışmalar sırasında Bennâî'nin hep savunma pozisyonunda olmadığını da görüyoruz. mesela şu anekdotta taarruz eden taraf Bennâî'dir: Nevâyî'nin elbise seçiminde de kendine has bir tarzı vardır. Ona ait olan bu tarzlara "Mîr Alî Şîrî" derlermiş. Meselâ "Mîr Alî Şîrî sarık", "Mîr Alî Şîrî cübbe" gibi... Bunu göz önüne alan Bennâî, günün birinde bir palan ustasına gidip ondan "Mîr Alî Şîrî palan" ister. Nevâyî bunu duyunca çok üzülür.¹⁰³ Bennâî'nin Nevâyî'ye karşı böyle bir tutum izlerken haddi aşacak kadar ileri gittiğine de şahit oluyoruz. Şöyle ki Nevâyî bir gün meclisinde, Irak'tan geri dönmüş olan Bennâî'ye bir müddet yanında bulunduğu Yakup Bey'in hoş ve zarif özelliklerinden bahsetmesini ister. Bennâî de "Yakup Bey'in iyi ve hoş taraflarının hiç biri onun Türkçe şiir söylemeyişi kadar iyi değildi" der. Nevâyî, Bennâî'nin bu sözüne karşı "Kabalık ve soğuklukta haddini aştın. Ağzına necaset sürülecek duruma geldin" deyince Bennâî yine tavrını devam ettirerek şöyle der: "Türkçe şiir söylemektense onu yapmak daha kolaydır."¹⁰⁴

Bu son atışmada Bennâî'nin Türkçe'ye karşı tutumu dikkat çekicidir. Fars dilinin gelişmesinde de onca emeği olan birinin, ana dilinde şiir yazmasına karşı gösterilen bu tepki gerçekten incitici olduğu gibi şahsî atışmanın sınırlarını da aşmaktadır. Nevâyî'nin bu davranışa karşı gücünü kullanarak karşı tarafı cezalandırma yoluna gitmemesini ise onun konumuna yakışan bir olgunluk olarak değerlendirmemiz ve hakkını teslim etmemiz gerekir. Gerçi Bennâî'nin bir aralık Herat'ı terk etmesinin sebebinin Nevâyî korkusu olduğu da rivayet edilir. Herat'ı terk ederek Şiraz'a giden Bennâî'nin bir müddet müridi olduğu M. Lâhîcî-yi Nurbahşî'ye (Nurbahşîye tarikatının Şiiliğe dayandığı rivayet edilir.) yazdığı övgülerde Fars halkından şikâyet etmesi, onun Şiraz'da da hasım ve muhaliflerle karşı karşıya kaldığı şeklinde yorumlanmıştır.¹⁰⁵ Nevâyî, *Mecâlisü'n-nefâyis*'te "evsâtu'n-nâsdan" yani "vasat bir insan" diye tanıttığı Bennâî'nin halkın ayıplama ve yermeleri sebebiyle Herat'ı terk ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁶ Bennâî'nin Nevâyî'den özür dilemek için onu öven bir kaside yazdığı da kaydedilmiştir.¹⁰⁷

¹⁰² *Bedâiyü'l-vekâyi*, c. 1, s.615-616.

¹⁰³ *Tezkire-i Mecâlisü'n-nefâyis*, (Haz. Ali Asgar-i Hikmet), (3. behişt), s.233.

¹⁰⁴ *Bedâiyü'l-vekâyi*, c. 1, s.614-615.

¹⁰⁵ *Tarih-i Edebiyat-i İran*, c.3, s.175.

¹⁰⁶ *Mecâlisü'n-nefâyis*, c.1, (Haz. Kemal Eraslan), s.80-81.

¹⁰⁷ *Âteşkede-i Âzer*, s. 151.

11- Mizacı - Psikolojisi

Nevâyî'nin ince ve zarif bir tabiata sahip olduğunu anlamak için onun ince duygularla işlenmiş şiirlerine bakmak yeterli olacaktır. Ancak şairin bu özelliğinin insan ilişkilerine yansıyan tarafından söz etmek istiyoruz. Burada Nevâyî'nin iç dünyasına ışık tutan bazı davranışlarını belli başlıklar altında tasnif ederek anlatmaya çalışacağız:

a- Alınganlığı

Mirza Haydar Duglat, Nevâyî'nin alınganlığını şöyle anlatmaktadır: “O, son derece zarif ve düzgün bünyeli birisiydi. Herkesin böyle zarif ve düzgün olmasını istiyordu. Bu ise çok zordu ve bu yüzden kırgınlıklar yaşıyordu. Mîr Alî Şîr’de fazla hassaslık ve kırılmalardan başka bir ayıp bulamıyorlar. Bu ayıbı dışında onun her şeyi hüner idi.”¹⁰⁸

Bazı eski kaynaklarda şairin bu yönünü gösteren vak’aların anlatıldığını görüyoruz. Mevlana Dârâ'nın başından geçen şu hadise şairin ne kadar hassas bir mizaca sahip olduğunu göstermektedir. Hikâyeyi özetleyerek aktarıyoruz: Nevâyî, şair ve fazılların bulunduğu bir sohbet sırasında Mevlânâ Dârâ'ya hitaben “Hazret-i Mahdûmî (Molla Câmî) bir müddetten beri hastalanmışlar. Bu fakir ziyaretlerine gidemedim. Gidip özürümü bildirirsin” der. Mevlânâ Dârâ gittikten sonra yemek ikram edilir. Mecliste bulunanlar muhtemelen Nevâyî'yi rahatsız etmemek düşüncesiyle kalkıp giderler. Nevâyî ise buna “Alî Şîr’in evi lokanta mı” diyerek çok kızar. Tam bu kızgınlık sırasında Mevlânâ Dârâ içeri girer. Nevâyî, kendisini hasta ziyaretine gönderdiğini unutmuştur. Yemek sonrası neden yanında kalmadığını söyleyerek ona çıkarır. Mevlânâ Dârâ kendisinin hasta ziyaretine gönderildiğini hatırlatınca Nevâyî birden ateş gibi parlar ve “Böyle kimselerle ahbaplık eden kişiye yazıklar olsun” diyerek kızgınlıkla kalkıp harem tarafına geçer. Neye uğradığını şaşırان Mevlânâ Dârâ öğle namazı vaktinde tekrar Nevâyî'nin yanına gider. Nevâyî ona iltifat etmeyip yüzünü çevirir. Sonraki gün de aynı muamele ile karşılaşan Mevlânâ, “artık gelmeyeceğim” diye içinden geçirir. Tam bu sırada Nevâyî onu çağırarak “Ben sinirlendiğimden seni ziyaret için gönderdiğimi unutmuşum. Senin Alî Şîr’in aklı başından gitmiş, sersemleşmiş diyerek haykırmaya ne gerek vardı. Benim bu hatamı örterek insanlara sersem olarak göstermesen ne olurdu?” der. Bunun üzerine Mevlânâ Dârâ hatalı olduğunu kabul eder.”¹⁰⁹

¹⁰⁸ *Tarih-i Rashidi*, s.160.

¹⁰⁹ *Bedâiyu'l-vekâyi'*, c. 1, s.520-523.

Şeyh Behlûl, Mevlâna Dârâ'nın iyi anlaştığı, sevdiği bir arkadaşıdır. Bir gece vakti Şeyh Behlûl'ün kölesi, Mevlânâ Dârâ'nın yanına gelerek Nevâyî'nin bilinmeyen bir sebeple Şeyh Behlûl'ü bir eşekle beraber eve kapatarak evin kapısını da kilitlediğini anlatır. Mevlânâ Dârâ, sabah olunca Nevâyî'nin yanına gider. Nevâyî, durumu şöyle anlatır: "Zeki biri on gün bir arada kaldığı kimsenin ahlakını, mizâcını ve bütün yönlerini anlar. Şeyh Behlûl, on iki yıldır gece gündüz bu fakirle beraberdir. Dün akşam kitap okuyordum. Önümde bir mum, divit kalem ve bir bardak su duruyordu. 'Kaldır' dedim. 'Neyi' diye sordu. 'Sana ne oldu? Eşek mi oldun?' dedim. 'Ben gayb ilmini bilemem. Önünüzdeki eşyalardan hangisini söylediğinizi nereden bileyim' dedi. İnsaf et. şurası bellidir ki benim önümde mum sabaha kadar yanar. Aklıma gelen bir manâyı hemen kaydetmek için divit kalem daima önümde durur. Ben geceleri su içmem. O halde sudan başka kaldırılacak bir şey olmayacaktır. Bu kadar inat ve itiraz neden?" Nevâyî bunu söyledikten sonra özür diler ve uygun hediyeler ile bütün koşum takımlarıyla beraber bir atı Şeyh Behlûl'e verir.¹¹⁰

Bu kadar ince düşünen birinin çok kolay kırgınlıklar yaşayabileceğini kestirmek zor değildir. Ancak burada bir zekâ pırıltısının gizli olduğu bakış tarzının yanında sevgiyle karışık özel bir beklentiden kaynaklanan ve samimiyeti gösteren bir yüklenmeden de bahsedebiliriz. Hediyeler verilip özür dilenmesi de Nevâyî'nin bu işteki niyetinin farklı bir yüzüne işaret etmektedir. Onun sataşmalara karşı fiilî bir tepki göstermediği durumlara ise çokça şahit oluruz. Mevlânâ Bennâî ile arasında geçen atışmaları hatırlarız. Nevâyî ile ilgili nakledilen böyle vak'alardan onun mizacının olgunluğuna dair ipuçları bularak bu konuda belli bir kanaate varabiliriz. Bir de böyle hadiselerle istinaden eski kaynaklarda beyan edilen kanaatler de önemlidir. Vâsıf'ın anlattığı böyle bir hikâye ve onun yorumunu özet olarak verelim: Nevâyî'nin nedim ve musâhipleri Mevlânâ Şehâb'ın katırının hamur yediğini uydurmuşlardı. O da bundan alınırdı. Nevâyî bir gün evinde, önünde leğen ve ibrik olduğu halde otururken Mevlânâ'nın katırına hamur götürülüp götürülmediğini sordu. Hizmetçilerin unuttuğu söylendi. Bunun üzerine Nevâyî M. Şehâb'ın nasıl böyle aşırı bir masrafın altına girdiğini sordu. M. Şehâb da 'Bu uğursuz katır, ikinci bir masraf daha çıkarmış. Yemekten sonra elini ve ağzını yıkamak için leğen ve ibrik de istiyor' dedi. Mevlânâ Sâhib, Nevâyî'nin bu söz üzerine daha önce hiç görmediği bir şekilde üzüldüğünü söyledi. Ama Nevâyî yine de buna tahammül göstererek hadiseyi gülerек geçiştirdi. Bu hâl Emir Alî Şîr'in yüksek ahlakının olgunluğunun delilidir."¹¹¹

¹¹⁰ *Bedâyiü'l-vekâyi'*, c. 1, s.511-513.

¹¹¹ *Bedâyiü'l-vekâyi'*, c. 1, s.592.

Daha önceki sayfalarda Nevâyî ile M. Şehâb'ın aralarının pek hoş olmadığını da aktaran¹¹² Vâsîfî'nin şairin söz konusu davranışını övmesi kayda değer bir yorumdur. Gerçekten Nevâyî gibi güçlü bir kişiliğin karşısında bu tür davranışlara cesaret edilebilmesi, Nevâyî'nin de çok üzülmesine rağmen gücünü ve nüfuzunu kullanarak onları ezmemesi övgüye değer.

Şair, sair insanlardan gelen sıkıntılara olgun bir tavırla karşılık vermeye çalışmışsa da özellikle dostlarından gelen sıkıntılardan derin bir acı duyar. Bunu şu mısralardan anlayabiliriz:

Z'âşnâyân ân kadar renc u elem dîdem ki nîst
Meyl-i ân eknûn ki bâ-hud nîz bâşem âşnâ

Dil hırâş u cân 'anâ bîned zi-îşân gûyiyâ
Hest yek nısf ez-hırâş-i dil diğêr nısf ez-'anâ¹¹³

“Yakınlarımdan o kadar sıkıntı ve elem gördüm ki, artık bende kendimle dahi arkadaş ve yakın olma meylî kalmadı. Onlar gönlü tırmalar, cana ise meşakkat çektirirler. Sanki yarısı gönül tırmalamak diğer yarısı da sıkıntıdan ibarettir.”

b- Uygunsuz Kişilere Karşı Husûmet ve Tepkisi

Şahsına yöneltilen sataşmalara müsamaha gösterebilen Nevâyî bazı davranışlara karşı farklı bir tutum izlemiş ve bunların cezalandırılmasını sağlayacak tepkiler göstermiştir. Ancak bunu kendine has bir üslupla adeta bir sanat icra eder gibi, ince manevralarla gerçekleştirdiğini görüyoruz. *Bedâyi'ü'l-vekâyi'*de şairin, şahsına karşı yapılan münasebetsiz bir davranışa bu üslupla cevap verdiğini gösteren bir örnekle karşılaşmaktayız: Mevlânâ Muhammed Bedahşî'nin anlattığına göre Mirzâ Sultan Hüseyin Bahadır Hân'ın Mîr Hacı Pîr-i Bekavul isminde bir mülazımı(bekavulü yani sofracısı) vardır. Bu mülazım bir taht-ı revân içerisinde haremden çıkarken Nevâyî de hareme girmek üzeredir. Karşı karşıya geldiklerinde Nevâyî'ye hitaben “Mîrzâ'nın (Sultan H.

¹¹² *Bedâyiü'l-vekâyi'*, c. 1, s.590-591.

¹¹³ Fânî, *Dîvân*, s.325.

Bahadır'ın) huzurunda sizin mülazımlarınızdan çok garip sözlerle bahsedildi” diyerek yoluna devam eder. Nevâyî, padişahın kendisiyle ilgili düşüncesinde bir değişme olduğu endişesiyle taht-ı revanın ardından yirmi adım kadar koşarak Hacı Bekavul'un bir miktar beklemesini ister. Ancak o acelesi olduğunu belirtip kendisinin mazur görülmesini diler. Nevâyî padişahın huzuruna korkarak çıkar; ama herhangi bir olumsuz durumla karşılaşmaz. Daha sonra o gün padişah huzurunda kendisiyle ilgili çok iyi şeylerin konuşulduğunu öğrenir. Bir yıl sonra bir gün Nevâyî huzura çıktığında padişah ona nereden geldiğini sorar. Nevâyî de Derviş Ali Şâh'ı ziyaret edip dönerken Fîrûzabâd kapısında Emîr Hacı Pîr'in taht-ı revan içinde şarap içerek büyük bir debdebe ile geçtiğine şahit olduğunu etkili ve süslü bir dille anlatır. Ayrıca bu ihtişamı gördükten sonra padişahın mülazımlarının sultanlar ve hakanlara müyesser olmayan bir şan ve şevkete sahip olduklarını görerek sevindiğini de belirtir. Bu sözleri dinleyen padişah hiddet ve hayret içinde Nevâyî'nin gitmesini bekler. Şair ayrılınca hemen Bikgine, Canek, Budene ve Ebû Şahme adındaki dört acımasız kimseyi çağırarak Hacı Pîr-i Bekavul'un evini barkını yerle bir etmelerini emreder. Onlar da bu emri yerine getirirler.¹¹⁴

Bu hikâye, bildiğimiz Nevâyî portresi içinde aykırı bir renk olarak göze çarpmaktadır. Yani Nevâyî'nin hayatının bütününe baktığımız zaman, orada kinci bir karakter öne çıkmaz. Burada tek bir esere dayandığımız için hadisenin gelişimini ve muhtemel diğer sebeplerini etraflıca inceleme imkânına sahip değiliz. Ama onun hakkında göze çarpan bu tür rivayetlerin çok nadir olması sebebiyle bunu bir istisna saymak, hatta farklı cereyan etmiş olabileceği ihtimalini de gözardı etmemek objektifliğe zarar verecek bir yaklaşım olmasa gerektir. Yoksa çelişkileri izah etmekte güçlük çekebiliriz. Nitekim üstteki hikâyeyi naklettiğimiz eserin bir başka yerinde anlatılan bir hadise, Nevâyî'nin tahammüllü ve olgun bir mizaca sahip olduğunun delili olarak gösterilmiştir. Hikâyede Mevlânâ Şehâb'ın söylediği aşağılama anlamı çıkarılabilecek bir söze çok üzülen Nevâyî'nin gülerak karşılık verdiği anlatılmaktadır.¹¹⁵ H'ândmîr'in naklettiği bir bilgi de şairin kinci olmadığını delili olarak algılanabilir: “Hazret-i Atîku'r-Rahmân Şeyh Lokmân-i Perende [dergahı veya vakfının] şeyhi ve mütevellîsi olan Mîr-i Serbürehne, bazı hasetçilerin, kendisinin israf ettiğine dair dedikoduları sultana ulaştırmaları neticesinde azledilir. O da bunu Nevâyî'den bilerek onun bir beytine iğneleyici bir cevap yazar. Buna çok üzülen Nevâyî ile Mîr-i Serbürehne arasında soğukluk meydana gelir. Bu soğukluğa rağmen Nevâyî'nin kerem ve cömertlik göstermesiyle Mîr-i

¹¹⁴ Fânî, *Divân*, s.551-555.

¹¹⁵ Fânî, *Divân*, s.592.

Serbürehne, sadaret makamına getirilir ve şikâyetçi olduğu Hâce Hüseyin'den üst bir konumda görevini tamamlar.”¹¹⁶

Şunu belirtelim ki Nevâyî'nin intikam duygusundan ve bunu yansıtan hareketlerinden bahseden kaynaklar da yok değildir. Mesela Hândmîr, diğer bir eserinde Nevâyî'nin sultan meclisinde kendisini gıybet eden Sultan Hüseyin'in veziri Hâce Nizâmü'l-mülk'e karşı intikam hissiyle hareket ederek bazı havâs ve içkiyânı(içkiyân: sultanın mukarreb ve nedimleri) onun gıybetini etmek üzere tahrik ettiğini bildirmektedir. Fakat aynı yazar bu sözlerin hemen akabinde bizzat Nevâyî'den dinlediğini söylediği bir olayı nakleder. Nevâyî'nin ağzından anlatılan bu sözleri kısaca aktaralım: “Benim Hâce Nizamü'l-mülk'ten kırıldığımı anlayan Hazret-i A'lâ (Padişah) bir gün yalnızken şöyle sordu: “Bana sen mi yoksa Hâce Mecdeddîn Muhammed mi daha yakın?” Önce cevap vermek istemesem de padişahın soruyu tekrarlaması üzerine şöyle cevap verdim: “Mecdeddin Muhammed benimle aynı derecede olacak durumda değildir. Çünkü sizin emrinizle münşiler fermanlarda beni “mukarreb-i hazretü's-sultânî” şeklinde yazmaktadırlar. Sizin saltanat burcunun incisi olan evladınız da bana saygı göstermektedirler. Halbuki Mecdeddin Muhammed bu ihsanlardan mahrumdu.” Bu cevap üzerine sultan şöyle dedi: “ Mecdeddin Muhammed bu eşikte size göre daha az itibarlı olmasına rağmen bir keresinde onun sözüyle Nizamü'l-mülk'ü tutuklatmışım. Benim emrimle ona bir müddet sıkıntı çektirilmişti. Şimdi onun benim inayetime güvenerek(ümitlenerek) size muhalefet ve düşmanlık ettiğini duyuyorum. Eğer isterseniz şu anda onu yakalayıp hapsedmelerini emredeyim.” Cevap olarak şöyle arz ettim: “ Sonsuzluğa uzanan devletinizde geçirdiğim günlerde benim hakkımda kötülük düşünen herkes cezasını buldu. Biliyorum ki Nizâmü'l-mülk de bir belaya uğrayacaktır. Ama buna ben sebep olmak istemiyorum... Şimdi Dergâh-ı Hümâyûn hizmetinde bulunanlardan benim yüzümden ona sataşmamalarını ve bana karşı işlediği suçlarını affetmelerini rica ediyorum.” Bu sözü uygun bulan padişah, Nizâmü'l-mülk'ü tutuklamaktan vazgeçti.”¹¹⁷

Bunun yanında şairin şahsî olmayıp toplumun ahlakını ilgilendiren konularda kötü ve haksız davranışlara karşı sert tepki gösterdiğini de görüyoruz. Bu hususta yine aynı kaynaktan anlatılan bir hikâyeye dikkatimizi çekmektedir. Bunu da kısaca anlatalım: “Sultan Hüseyin'in Herat'ın bekçilik işleri ve yönetiminden sorumlu kıldığı emîri Mehmet Veli'nin Mehmet Çınar isminde bir mülazımı vardır. Bu kişi, ahlaksız davranışlarıyla halkı çok rahatsız etmektedir. Emîr Mehmet Veli'nin korkusuyla onun bu davranışlarını sultana

¹¹⁶ *Habibü's-siyer*, c. 3, 3. cüz, s.323.

¹¹⁷ H'ândmîr, *Dusturu'l-vüzerâ*, (Haz. Saîd-i Nefsî), İntişârât-i İkbâl, Tahran, Şâhenşâhî yılı ile 2535, s.427-428.

şikâyet etmeye kimse cesaret edememektedir. Nevâyî'nin hizmetinde çalışan birisi, o mecliste olan biten her şeyi Sultan Hüseyin'e bildirmek üzere görevlendirilmiştir. Şair, çok gizli yürütülen bu işi firaseti ile sezmiştir. Bir gün bir kimse Nevâyî'nin huzuruna çıkarak onun hizmetinde çalışmak istediğini arz eder.

Nevâyî bu şahsa, kendisinin hizmetinde bir yılda kazanacağı parayı bir günde kazanabileceğini söyler. Bunu nasıl yapacağını da şöyle anlatır: O şahıs hediye olarak bir Mushaf-ı şerif, bir yay bir de kelle şekeri getirmiştir. Nevâyî, Mushaf'ı için yüz tenge hediye (fiyat yerine böyle kullanılmış) verileceğini, yay ve kelle şekerini de yirmi tengeye satabileceğini ifade eder. Bu para ile kendine gerekli olan kıyafeti aldıktan sonra pazaryerinde beklemesini ve geçmekte olan zengin çocuğu bir genci durdurup onu M. Çınar'ın yanına götürüleceğini söylemesini salık verir. Bu durumda gencin bu sıkıntıdan kurtulmak için üstünde başında ne varsa hepsini ona vereceğini, böylece daha fazla para kazanabileceğini beyan eder. Burada geçen hadiseleri sultana aktarmakla vazifeli kişi görüp duyduklarını hemen padişaha ulaştırır. Haberi alan sultan, çarçabuk M. Veli Big'i çağırıp azarlar ve o adama hemen şehri terk ettirmesini emreder. Eğer bir kişi daha onu şehirde görecektse onun ve M. Veli Big'in soyunu yeryüzünden kazıyacağını da ilave eder. Bunun üzerine geri dönen Veli Big söz konusu kişiyi çağırıp yüz sopa vurdurduktan sonra hemen şehri terk etmesini sağlar.¹¹⁸

c- Tevazu

Tevazu, Nevâyî'nin belirgin özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. H'ândmîr, Nevâyî için "Tevazu, onun zatının şanı idi... Haşmet ve itibarı arttıkça tevazu da arttı." der.¹¹⁹ Onun hayatında bu özelliğini gösteren örnekler bulmakta zorluk çekmeyiz. Alçak gönüllü tavrını gösteren bir örnek davranışı *Habibü's-siyer*'den kısaltarak aktaralım: "Padişah, şaire büyük bir ısrarla Dîvân-ı A'lâ Emirliğini tevdi ettikten sonra Muzaffer Barlas'ın dışında bütün emirlerin Nevâyî'den daha sonra mühür basmasını emreder. Ama Nevâyî öyle bir yere mühür basar ki daha aşağıda mühür basacak yer kalmaz. Onun bu tevazuunu görenler, bundan sonra onun gibi (en aşağıya) mühür basmaya çalışırlar."¹²⁰

Zeki Velidi Togan, bu meselede "Alî Şîr'in mağrur bir zat olduğundan" bahisle divan celsesinde kabile beylerinden daha aşağıya oturup onlardan

¹¹⁸ *Dusturu'l-vüzerâ.*, s.538-544.

¹¹⁹ *The Makarim al-Akhlâq*, s.164^v-165^R.

¹²⁰ *Habibü's-siyer*, c.3, cüz 3, s.159-160.

aşağıya mühür basmaya tahammül edemeyecek durumda olduğundan söz etmiş, ve fermanlarda kendi mührünü ötekilerin altına basmak mecburiyetinde olduğunu da ilave etmiştir.¹²¹ Hâlbuki padişah Nevâyî'ye herkesten daha yukarıya mühür basmasını emretmesine rağmen o kendi isteğiyle en aşağıya mühür basmıştır. Muzaffer Barlas'ın daha yukarıya mühür basmasına müsaade edilmesi de bu zatın Nevâyî ile olan dostluğundan dolaydır. Ayrıca bu da şairin isteğine bırakılmıştır.¹²²

Yine Z. V. Togan'a göre Alî Şîr'in emirliği kabul etmek istemeyişi, hükümdarın yanında daha yüksek mevki işgal etmek içindir.¹²³ Ancak şairin bu konuda öne sürdüğü mazeret, herhangi bir izah veya yorum gerektirmeyecek kadar açıktır. Şöyle ki kendisine teklif edilen emirliği şu gerekçeyle kabul etmek istememiştir: Nevâyî o zaman kendisinin etekçiyan cirgesinde (toplantısında) bütün emirlerden padişaha daha yakın oturduğunu hatırlatarak emir olması halinde töre gereğince, bazı Barlas ve Arlat emirlerinin kendisinden daha yukarıda oturacaklarını, bu durumda ise tevdi edilmek istenen emaret mansıbının, sahip bulunduğu mertebeden daha aşağı kalacağını beyan etmiştir.¹²⁴

Şair, burada devlet kademesinde hiyerarşik bir düzensizlik yaşanacağından söz etmektedir. Eğer padişah kendisini bulunduğu makamdan azlederek daha aşağı bir makama tayin etmiş olsaydı buna itiraz edemezdi. Ancak isterse ve gerekiyor ise kendini savunabilirdi. Netice olarak burada şairin gururunu veya dünya ve makam hırsını öne çıkaracak bir hükme doğru meyletmenin haksızlık olacağı kanaatindeyiz.

Z.V. Togan son olarak Alî Şîr'in Baba Ali İşik lehine emâretten feragat etmesini de hükümdarın yanında kabile beylerinden daha yüksek mevki işgal etmek arzusuna bağlayarak (Halbuki cirgede oturduğu yerin sırası değişmemiştir) bu feragat konusuna işaret eden bir şiir nakleder. Şiir şöyledir:

Çün bana lutfetti şeh dîvânda mühr
Bu idi ildin kuyı mühr urmağım
Kim gurûr-ı nefis-i ser-keş men'iga
Barçadan olgay kuyı oltırmağım

¹²¹ Zeki Velidi Togan, "Alî Şîr", *İslam Ansiklopedisi*, c.1, MEB., Eskişehir 1997, s.351.

¹²² *The Makarim al-Akhlâq*, s.165^R-165^V.

¹²³ Z.V. Togan, "Alî Şîr", s.351.

¹²⁴ *Habîbî's-siyer*, s.159.

Çün şikest-i nefis hâsıl bolmadı
Mundın oldı mührimi sındırmağım¹²⁵

Şairin burada nefsinin gururunu kırmada başarılı olamadığını söylemesi de aslında bir tevazu sayılmalıdır. Zira zaman zaman büyük mutasavvıflar da kendilerini günahkâr ve nefsine mağlup gösteren böyle sözler sarfetmişlerdir. Hândmîr'in anlattığına göre Nevâyî, padişah'ın kendisine olan inayetlerinin arttığını gördüğünde bir köşeye çekilip başına bir miktar toprak saçtıktan sonra nefsine hitaben dünyanın şanının ve haşmetinin hiçbir itibarının olmadığını, bu mertebeye kavuşmasının kendisini ucb ve kibire sürüklememesi gerektiğini, kendini toprak bilerek fakir ve miskinlerin işleri için uğraşması gerektiğini telkin edermiş.¹²⁶ Böylelikle şairin kendine göre bir nefis mücadelesi verdiğini anlıyoruz.

Anlattığımız mühür hadisesinin yanında Nevâyî'nin temas ettiğimiz gibi kendine yönelik uyarıcı telkinleri istikametinde yaşamaya çalıştığına dair diğer örneklerle de karşılaşırız. Mescid-i Câmî-i Hêrât'ın tamiratı sırasında her gün kontrole gelen şairin çoğunlukla eteğini toplayarak bir amele gibi inşaat işlerinde çalıştığı kaydedilmiştir.¹²⁷ Şairin, sahip olduğu bu tevazu meziyetini halk arasında bazı çevrelerde yerleşmiş olan birtakım yanlış telakkilere itibar etmeyecek, onlara takılıp kalmayacak bir olgunluğa ulaştırdığını da görüyoruz. Nitekim bir gün Nevâyî, bazı emirlerle beraber insanların şikâyetlerini dinlemektedir. O sırada sadaret mansıbına sahip olan Mevlânâ Kutbeddîn-i Havâfî ıztırapla gelerek Hâce Hüseyin-i Kîrengî'nin kendisine "Sen eskiden Mevlânâ Muhammed-i Muammâyî'nin hizmetçisi idin" dediğini söyleyerek bundan şikâyetçi olur. Buna karşılık Nevâyî, doğru sözden incinmenin gerekmediğini anlattıktan sonra şöyle der: "Ben eskiden Emîr Sultân Hasan'ın hizmetçisi (müşaviri) idim. Şu anda emirlik ve nâiplik mansıbına sahip bulunmama rağmen onun mülazimliğini yapmış olmaktan utanmıyorum. Hatta eğer mümkün olsa eskisinden daha çok hizmet eder ve kendimi onun kölesi sayarım."¹²⁸

Bu hikâye, Nevâyî'nin tevazuu ile ilgili olduğu gibi vefa duygusu hakkında da fikir vermektedir.

¹²⁵ Z. V. Togan, "Alî Şîr", s.351.

¹²⁶ *The Makarim al-Akhlâq*, s.165^R.

¹²⁷ *The Makarim al-Akhlâq*, s.149^R.

¹²⁸ *The Makarim al-Akhlâq*, s.166^R-166^V.

d- Merhameti

Nevâyî'nin devlet işlerinde halkın dertleriyle ilgilenip hizmetlerde bulunması aynı zamanda onun merhametinin de göstergesidir. Onun görevi sırasında bu özelliğini ortaya koyan icraatlarına da şahit oluyoruz. Mesela Emîr Hacı Ahmed'in iki esiri öldürtmesine engel olduğu gibi aynı şekilde Emir Sultan Hasan'ın oğlu Mirzâ Beg'in önünde öldürülmek istenen iki esirin kurtuluşuna vesile olması¹²⁹ da zikredilebilir. Ama onun, yumuşak mizacını ve merhametini daha berrak bir şekilde görmemizi sağlayan işleri de vardır. H'ândmîr'in anlattığına göre Sultan Hüseyin-i Baykara Merv'de kışladığı sırada bir güvercin Nevâyî'nin çadırına girip çıkmaya başlar. Kimse rahatsız etmeyince oraya yuva yapıp yumurta bırakır. Baharda Herat'a doğru hareket edildiğinde güvercinin yumurtaları daha çatlamamıştır. Güvercini bu halde açıkta bırakmaya gönlü elvermeyen Nevâyî, çadırı söktürmez ve Hâce Hasan Bahtiyâr'ı yavrular uçacak hale gelene kadar çadırı muhafaza etmek üzere orada bırakır.¹³⁰

Yine bir gün Nevâyî ikinci namazından sonra her zamankinin aksine cemaate gelmeyenleri sormadan, hızla kendi bahçesine doğru gider ve hemen geri döner. Bazıları buna şaşırınca gidiş sebebini şöyle anlatır: "Camiye gelmeden önce filan yerde abdest almıştım. Cemaat sırasında omuzumda bir karınca gördüm. Bunun abdest aldığım yerde omuzuma konduğunu anladım. Omuzumdan düşer kalırsa ona zarar geleceğinden ve yuvasının yolunu bulamamasından korktum. Bu şekilde vebal altında kalmamak için karıncayı abdest aldığım yere götürüp bıraktım."¹³¹

e- İffeti

Şairin, ahlaksız kimselere karşı gösterdiği tepki hakkında daha önce bilgi verilmişti. Onun bu anlayışı kendi hayatına da uyguladığını görüyoruz. Zeynüddin Mahmûd-ı Vâsîfî, Alî Şîr'in zâtî temizlikte (ıffette) tam bir şöhrete sahip olduğunu, doğduğundan itibaren onun ismet eteğine "ma'siyet" tozunun bulaşmadığını ve namus şişesinin zillet taşı ile kırılmadığını belirtir.¹³² Şair ile arasında geçen atışmaları zikrettiğimiz Mevlâna Bennaî bile onun hakkında şöyle demektedir:

¹²⁹ *The Makarim al-Akhlâq*, s.159^v-160^v.

¹³⁰ *The Makarim al-Akhlâq*, s.161^v.

¹³¹ *The Makarim al-Akhlâq*, s.161^v-162^R.

¹³² *Bedâyiü'l-vekâyi*, c. 1, s.562.

Çun Mesîhâ be-âb-i çeşme-i mihr

Şuste ez-levs-i şehvet-eş dâmân¹³³

“Hz. İsa gibi eteğini, şehvet kirinden sevgi çeşmesinde yıkamıştır.”

Vâsîfî bu hususta ilginç bir hikâye nakleder. Bunu şöyle özetleyebiliriz: Bir gün Sultan Hüseyin, Emîr Alî Şîr’in doğduğundan beri ismet eteğini şehvet kirine bulaştırmadığını söyler. Hadîce Bigüm (Baykara’nın hanımı) buna inanmaz ve Mîr’in iktidarsız olabileceğine hükmeder. Hadîce Bigüm’ün evlerinde yaşayan (cariye olabilir) Devlet Baht isminde çok güzel bir kız vardır. Bu kız Sultan Hüseyin, Hadîce Bigüm ve Alî Şîr arasındaki gizli sözlerin yegâne mahremidir. Hadîce Bigüm durumu anlamak vazifesiyle bu kızı Nevâyî’nin yanına gönderir. Gece vakti Alî Şîr’in evine giden Devlet Baht, kendisine talim edildiği üzere uzun uzun konuşur. Bir ara “Vakit de geç oldu; ne yapsam...” diye söylenir. Zaten Devlet Baht’ın geç vektte gelişine şaşırılmış olan Alî Şîr, ona kalabileceğini söyler. Ancak evinde değil yakında bir yerde onun için ayrı bir yer hazırlatır. Gecenin bir vaktinde kız, tekrar Alî Şîr’in evine gelir. Nevâyî bu kez durumu anlasa da anlamazlıktan gelir. Devlet Baht her bir saç telinin bir zincir gibi çekerek kendisini oraya getirdiğini söyler. Bunun üzerine Nevâyî, “Bu hileler işe yaramaz. Sizin niçin geldiğiniz anlaşıldı. Bir grup insanla sizin çözemediğiniz problem şimdi aydınlanacaktır” diyerek malum fiili yapmadan iktidarsız olmadığını ispat etmeyi başarır. Sonra da “Bilesiniz ki sahibiz, yapabiliriz; ama yapmadık, yapmıyoruz ve yapmayacağız” der ve Hazret-i Mevlana’nın şehvet düşkünlerini yeren bir kıtasını okur.¹³⁴

12- İtikâdı

Nevâyî’nin Ehl-i Sünnet ve’l-cemâ’at itikadına sahip olduğu tartışma götürmeyecek kadar açıktır. Bunu eserlerinde, davranışlarında ve hayatının her safhasında görmek mümkündür. Buna rağmen onu Şîî göstermeye çalışanlar olmuştur. En başta H’ândmîr’in *Mekârimü’l-ahlâk*’ında böyle bir işaretle karşılaşırız. Eserde anlatıldığına göre itikadı bozuk olmakla suçlanan biri bu sebeple Nevâyî’nin yanına varmaktan çekinirmiş. Bir gün Emîr Alî Şîr, Emir S. İbrahim’in evine gitmiş ve orada söz konusu şahsı görmüş. S. İbrahim o şahsa hitaben “İtikâdımızı düzeltiniz ve Ehl-i Şîa ve Cemaata yöneliniz ki herkes sizi

¹³³ *Bedâiyü’l-vekâyi*, c. 1, s.595.

¹³⁴ *Bedâiyü’l-vekâyi*, c. 1, s.582-585.

sevsin” demiş. Bunun üzerine Nevâyî hemen Kûr’an-ı Kerim’den Âl-i İmrân Suresinin 67. ayetinin bir kısmını¹³⁵ okumuş.¹³⁶

Burada geçen “Ehl-i Şî’a ve Cemâat” ibaresi alışılmışın dışında bir kullanım olarak dikkati çekmektedir. Sünnî itikadını tanımlamak için daima “Ehl-i Sünnet ve’l-cemâ’at” ifadesi kullanılır. Kanaatimizce kitabın müstensihî, asıl metinde muhtemelen “Ehl-i Sünnet ve Cemâat” şeklinde geçen ibârede yer alan “sünnet” kelimesini “Şîa” olarak değiştirmiş olabilir. Bu da o zaman o bölgede gücünü hissettiren siyasî ve fikrî yapıya uygun olarak müstensihînin, metni kendi düşüncesi istikametinde veya bazı hâkim güçleri memnun edecek şekilde tahrifi olarak değerlendirilebilir. Bilinen yegâne nüsha olan bu yazma, müellif nüshası değildir. 965/1558 yılında Mehmed bin Hamza el-Hüseynî tarafından istinsah edilmiştir. Zaten kitabın diğer kısımlarında da Şîilik temayülü sezilmektedir. Mesela Hazret-i Ali isminden sonra “radıyallahu anh” yerine “aleyhi’s-salevâtü ve’s-selâm” dua cümlesi yazılmıştır.¹³⁷

Anlatılan hikâye, müstensih tarafından tahrîf edilmemiş bile olsa bu durum Nevâyî’nin Şîî olduğunu göstermez. Müellifin maruz kaldığı birtakım baskılar bu durumu ortaya çıkarmış olabilir.

Günümüz yazarlarından İhsânyâr Şâtır ise Nevâyî’yi doğrudan Şîî olarak takdim etmektedir. Şairin *Mecalisü’n-nefâis*’te Mevlânâ Hâcî isimli birisi için “Gevherşad Bigüm camiinde hatiptir. Sünnîdir. Sünnî olmasına rağmen o ravzadaki sâdâta aynı şekilde davranır. Ama herkes onu Hurûc yoluna mensup bilir.” demesini delil olarak gösterir.¹³⁸ Halbuki bundan Nevâyî’nin Şîî olduğuna dair bir hükme varılamayacağı gibi tercümede de hatalar yapılmıştır. Şöyle ki şairin bu husustaki sözleri aynen şu şekildedir: “Gevherşad Bigüm Mescid-i câmiinde hatîbdur. Fâzıl ve Sünnî-mezhebdur. Akl-ı meâşî ol mertebededur kim bâ-vücûd-i tesennün ol ravza başıdaki sâdât bile başur. Bu cihetdin bazı anı nifâkka ve bazı Hurûc mezhebiga nisbet birürler.”¹³⁹

Görüldüğü gibi “Sünnî-mezheb” tanımlamasıyla “faziletli” anlamındaki “fâzıl” sıfatı birlikte, birbirlerini tamamlayıcı olarak kullanılmıştır. Yine söz konusu kişinin Sünnî olmasına rağmen sâdât ile (Seyyidlik iddiasındaki Şîîler kastediliyor olabilir) ilişki kurması “akl-ı meâşın” fazla oluşuna bağlanmıştır. Burada insanlara güzel ahlakla muamele ederek fitne ve kargaşadan kaçınmanın

¹³⁵ Âyet-i Kerîme’nin bu kısmının me’ali şöyledir: “Şüphe yok ki İbrâhim, ne Yahûdî idi ne de Nasrânî idi fakat o Hanîf idi, müslim idi.”

¹³⁶ *The Makarim al-Akhlâq*, s.172^v-173^R.

¹³⁷ *The Makarim al-Akhlâq*, s.135^R.

¹³⁸ İhsanyâr Şâtır, *Şîir-i Fârsî der-Ahd-i Şâhrûh*, İntişârât-i Danişgâh-i Tehran, Tahran, 1334, s.17.

¹³⁹ Alî Şîr Nevâyî, *Mecâlisü’n-nefâis*, (Haz. Süyme Ganiyeva); Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyası, Taşkent, 1961, s.164.

övüldüğü görülmektedir. Son olarak da “nifâk” kelimesi, Şâtır tarafından “ittifâk” şeklinde okunmuştur. Bu ise anlamı tamamen değiştirmiştir. Nevâyî bazı kişilerin Mevlânâ Hâcî’yi ayrılıkçı olarak değerlendirmelerine karşılık bazılarının onu Hurûc mezhebiyle ilişkilendirdiklerini ifade ederken Şâtır, herkesin onu ittifakla Hâricî saydıklarını aktarmış olmaktadır.

Rükneddin Hümâyûn Ferruh da Şâtır’ın bu iddiasını kabule şâyân bulmaz. Bu kanaatini şöyle destekler: “Eğer Alî Şîr Şîf olsaydı neden Şîf olan Nurbahşiye’ye değil de Sünnîliğe sıkı sıkıya bağlı olan Nakşibendiye’ye intisap etsin?”¹⁴⁰ Nevâyî’nin bu yola bağlılığında hocası mertebesinde bulunan Abdurrahmân-i Câmî’nin etkisi büyüktür. Câmî ve Nevâyî arasındaki derin sevgi ve hürmet, erbabınca çok iyi bilinir. Camî’nin de Ehl-i Sünnet itikadına bağlılığı malumdur. Kazvînî, Nevâyî’nin orduda görev yaptığı zamanlarda bile Molla Câmî’ye büyük saygı gösterdiğini ifade ettikten sonra Sultan Hüseyin ve evladının da Câmî’nin yanlarında bulunmasıyla iftihar ettiklerini anlatmaktadır.¹⁴¹ Zebîhullah Safâ Câmî için şöyle der: “Sünnî ve Hanefî olan Câmî kendi mezhebinde sağlam ve sâdıktı.. Onun zamanında Ehl-i Sünnet ve Şîa arasında ihtilâflar başgöstermişti. O, *Silsiletü’z-zeheb*’de Rafz (Râfizîlik) hakkında şöyle der: ‘Eğer bundan maksat Hazret-i Muhammed evladına muhabbet ise doğru ve herkesin tutacağı yoldur. Yok bunun maksadı Resûlullah’ın *eshabına buğz (düşmanlık-nefret) ise bu kabul edilemez.*’ Sonra da ‘Rafz mezhebi ister istemez böyle bir nefrete götürdüğü için makbul değildir’ şeklinde devam eder.”¹⁴²

Sultan Hüseyin-i Baykara ve Alî Şîr’in Şîfleri himaye ettiğine dair iddialar¹⁴³ ise etraflıca araştırılması gereken konulardır. Bizce bu iddialar Baykara ve Alî Şîr’in, buldukları ortamı tahlil etmeleri neticesinde çatışma ve fitneleri önlemek için ortaya koydukları siyasi bir tedbir ve müsamahayı anlatıyor olmalıdır. Ne olursa olsun bu iddialar Nevâyî’nin olduğu gibi Baykara’nın da Ehl-i Sünnet itikadında olduğu gerçeğini değiştirmez.

13- Tasavvufla İlgisi

Alî Şîr Nevâyî’nin devlet işlerinde aktif rol alması, mal mülk ve makam sahibi oluşu ilk bakışta onu tasavvuftan uzak gibi göstermektedir. Ancak hayatı incelendiğinde onun tasavvuftan uzak olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zâhirî ilimlerde olduğu gibi tasavvufta da yüksek bir makam sahibi olduğu inkar

¹⁴⁰ Fânî, *Divân.*, s.49-50.

¹⁴¹ Abdunnebî Fahrüzzamân Kazvînî, *Meyhâne*, (Haz. M. Şefî), Lahor 1926, s.95.

¹⁴² *Tarih-i Edebiyat-i İran.*, c.3, s.153.

¹⁴³ İhsânyâr Şâtır, *a.g.e.*, s.17.

edilmeyecek olan Abdurrahmân-i Câmî ile Nevâyî arasındaki yakınlık malumdur. Bu ikili arasında alışılmış bir şeyhlik-müritlek ilişkisinin bulunduğu çok açık değildir. Bunun sebebi Câmî'nin bu konudaki tavrı olmalı. Z. Safâ, "Şeyhlik yüküne dayanacak (gücüm) yok" şeklindeki meşhur sözün Câmî'den nakledildiğini, onun tasavvuftaki yüksek mertebesine rağmen irşâd dōşeğini açmadığını, talep sahiplerinin hallerinin, beraber bulunmakla ıslah edilebileceğine inandığını, buna rağmen çok kimsenin ona özel teveccüh gösterdiğini (manevi olarak bağlandığını) ve onu makam ve kerâmet sahibi bildiklerini ifade etmektedir.¹⁴⁴ Nevâyî'yi de Câmî'ye gönülden bağlı olanların başında saymak gerekir. Rükneddîn Hümâyûn, Emîr Alî Şîr'in gençlik çağlarından itibaren Mevlânâ Abdurrahmân-i Câmî'ye irâdet (özel teveccüh, manevi bağlılık) ve ihlas elini verdiğini, onun derslerinden istifade edip feyzaldığını belirtir.¹⁴⁵ Şairin bu bağlılığını Câmî'nin vefatı üzerine yazdığı mersiyede geçen şu beyitlerden de anlayabiliriz:

Ehl-i tevhîd ki bî-mürşid-i kâmil geştend
Sadişân müşkil-i hal nâ-şude der-kâr bi-mând

Sâlikân-râ ki kemâl ez-tu resîdî be-sülûk
Acz-hâ der-reviş u naks der-etvâr bi-mând¹⁴⁶

"Mürşid-i kâmilden mahrum kalan yüzlerce tevhit ehlinin işlerindeki problemler çözümsüz kaldı. Sülûkta senin vasıtanla kemale eren sâlikler, hâl ve gidişlerindeki acz ve tavırlarındaki eksikliklerle baş başa kaldılar."

Bu sözlerden şairin Câmî'yi insanları olgunlaştıran bir mürşid-i kâmil olarak gördüğü açıkça anlaşılmaktadır. Nevâyî, Câmî'ye yazdığı bir mektupta da ona "Hakîkat-şî'âr tarîkat-disâr, mahzar-i envâr-i ilâhî" gibi ifadelerle hitap etmiştir.¹⁴⁷

Molla Câmî Hicaz'dan Şam'a döndüğü zaman Nevâyî'nin söylediği şu rubai sonraki yüzyıllarda yetişen büyük mutasavvıfların eserlerinde bile tekrarlanacak kadar sūfiyâne bir söyleyiş hüviyeti kazanmıştır:

¹⁴⁴ *Tarih-i Edebiyât-i İran*, c.3, s.153.

¹⁴⁵ *Fânî, Divân*, s.54.

¹⁴⁶ *Fânî, Divân*, s.320.

¹⁴⁷ Hacı Abdullah Mervârîd, *Münşe'ât-i Mervârîd*, İstanbul Üniversitesi Ktp. No: Fy. 87, Vr. 6^a-6^b.

İnsâf bi-dih ey felek-i mînâ-fâm
 Tâ zîn du kudâm hûb-ter kerd hirâm
 Hurşîd-i cihân-tâb-i tu ez-cânib-i subh
 Yâ mâh-i cihân-gerd-i men ez-cânib-i Şâm¹⁴⁸

“Ey mavi gök yüzü, insaf et ve şu ikisinden hangisinin daha güzel salınarak yol aldığını söyle. Senin cihanı aydınlatan güneşinin sabah vaktinden (doğudan) başlayarak dönmesi mi, yoksa benim dünyayı dolaşım ayımın akşam vakti (batıdan) belirip ilerlemesi mi?” (O sırada Molla Câmî’nin bulunduğu yer olan Şam şehri de tevriye yapılarak kastedilmiştir. Mevlâna Câmî’nin geliş istikametinde yer alan Hicaz, Herat’ın batısına düştüğü için “ez-cânib-i şâm” ifadesini “batı tarafından” şeklinde de anlayabiliriz.)

Önce Nakşibendî şeyhlerinin büyüklerinden Sa’deddîn-i Kaşgarînin daha sonra ise bu silsilenin en büyüklerinden olan Hâce Ubeydullah-ı Ahrâr’ın irşâdına tabi olduğu bildirilen¹⁴⁹ Câmî’nin talebesi olan Nevâyî’yi de bu yola bağlı kabul etmek îcap eder. Ancak onun bu yolda hangi noktada bulunduğunu ortaya koyan çok net bilgilere sahip değiliz. Bununla beraber bazı hadiselerden yola çıkarak bu konuda ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Şairin mutasavvıfâne hallerini yansıtan davranışlarından birini yine H’ândmîr anlatmaktadır: Hüseyin-i Baykara’nın Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ veya Hâce Abdullah-ı Ensârî’nin eşliğinde (türbesinde) türbedârlık yapma arzusunda olduğunu bilen Nevâyî hacca gitmek için izin alamayınca ömrünün geri kalan kısmını Hâce Abdullah-ı Ensârî türbesinde sultana vekâleten türbedârlık yapmak için izin istemiştir.¹⁵⁰ *Letâif-nâme’de* şairin dervişliğe meyline işaret edilirken, dünya işlerinden el etek çekme girişimine de temas edilmektedir. Bunu kısaca nakledeyim: “Sultanın çocukları onun (Nevâyî’nin) hizmetinde bulunmaktan iftihar ediyorlardı. Bu mazhariyete rağmen o, dervişliği ileride tutar ve sülûk ehlinin yolunun inceliklerine uymaktan geri kalmazdı. Öyle ki bir keresinde kendi isteğiyle dünya işlerinden el çekerek takvâ ve tâat köşesine çekildi. Saltanat işleri onun görüşlerine muhtaç olduğu için sultan onu bu yönelişinden geri çevirdi.”¹⁵¹

Kendisini yakından tanıyanların görüş ve tutumları Nevâyî’nin tasavvuftaki yeri hakkındaki kanaatimizi netleştirmekte önemli rol oynayabilir. Vâsıfî’nin naklettiğine göre Sultan Hüseyin, Mîr Alî Şîr’e bağlılık bildirir ve

¹⁴⁸ *The Makarim al-Akhlâq*, s. 136^R.

¹⁴⁹ *Tarih-i Edebiyat-i İran*, c.3, s.152.

¹⁵⁰ *The Makarim al-Akhlâq*, s.154^R-154^V.

¹⁵¹ *Mecâlisü’-n-nefâis*, (9. meclis, *Letâif-nâme* kısmı), (Haz. Ali Asgar-i Hikmet), s.134

onu kendi pîri (şeyhi) olarak kabul edermiş. Mîr Alî Şîr de kendisini mürit, sultanın pîr olduğunu söylemiş. Sultanın müritlik ve şeyhlikle ilgili sorusu üzerine Alî Şîr, şeyhinin her isteğini kendi isteği olarak kabul eden kişinin mürit olabileceğini söylemiş. Bunun üzerine sultan atını getirterek “Ben pîr, siz mürit olduğunuza göre bu ata binmenizi ve böylece sizin dizgininizde yürümek istiyorum.” deyince Alî Şîr ata binmek mecbûriyetinde kalmış. Mirzâ (Hüseyn-i Baykara) da dizgini tutmuş. Ancak Mîr Alî Şîr at üzerinde bayılmış.¹⁵²

Nevâyî’ye atfen bazı olağanüstü vak’aların nakledildiğini de görüyoruz. Bunlar, şairin çağdaşları tarafından manevî bir hâlin tezahürü, en azından firâset veya iç temizliğinin bir neticesi olarak değerlendirilmiş olmalıdır. Sultanın onu kendi pîri kabul etmesinde de böyle bir telakkinin rolü olsa gerek. O halde bahsettiğimiz vakalardan bir kaçını kısaca aktaralım: Emîr Alî Şîr, babası ve diğer aile efradıyla beraber Şiraz’dan Horasan’a dönerken yolda atın üstünde uyuya kalır. At, yoldan çıkar ve Emîr Alî Şîr attan düşer; fakat yorgunluk ve derin uyku sebebiyle uyanmaz. At da uzaklaşmaz. Uyandığı zaman sahrada tek başına yattığını görür. Daha küçük yaşlarda olan Alî Şîr, korkmasına rağmen paniğe kapılmadan atına biner ve Horasan yolunu arayıp bulur. Bir müddet sonra çok susar. Bu sırada uzaktan kümbet büyüklüğünde bir karaltı görür. Yaklaştıkça karaltı küçülür. Nihayet yanına vardığında o karaltının çok tatlı su dolu bir matara olduğunu görür. Onun yokluğunu fark eden babası zaten yakına gelmiş olan Alî Şîr’i aratıp buldurur.¹⁵³

Bu konuda anlatılan diğer bir hadise şairin gördüğü bir rüya ile ilgilidir: Emîr Alî Şîr, Sultan Sa’îd zamanında Semerkant’ta iken hâdimlerinden Mevlânâ Pîr Ahmed’e gördüğü rüyayı şöyle anlatır: “Dün akşam rüyamda Mirza Mehmed Harezmsâh ile berâber yukarı köye (veya Bâlâ köyüne) doğru gittiğimi gördüm. Yolun ortasına düşmüş büyük bir taşın yanına vardım. Önce Mirzâ Mehmed o taşın üzerine çıktı. Sonra da benim elimi tutup yukarı çıkardı.” Tesadüfen o gün Mîr Alî Şîr ile görüşen Mirzâ Mehmed söz arasında “Dün akşam rüyamda sizinle yukarı köye gidiyordum. Ansızın büyük bir taşın yanına vardım. Önce o taşın üzerine çıktıktan sonra sizi yukarı çektim.” dedi. Bunun üzerine Mîr Alî Şîr, Mevlânâ Pîr Ahmed’in çağırılıp bu sabah kendisinin ona ne anlattığının sorulmasını istedi. Pîr Ahmed hikâyeyi aynen anlatınca herkes şaşkınlık içinde kaldı.¹⁵⁴

Kuşkusuz Nevâyî’ye atfedilen manevî mertebe, sadece bu ve benzeri birkaç hadise ile hasıl olmuş bir kanaat değildir. Onu yakından tanıyanlar bütün

¹⁵² *Bedâiyü'l-vekâyi*, c.1, s.586-587.

¹⁵³ *The Makarim al-Akhlâq*, s.177^V-178^V.

¹⁵⁴ *The Makarim al-Akhlâq*, s.1783^V-179^R.

bir hayatına bakarak böyle bir değerlendirmeye gitmiş olmalıdırlar. Biz burada ulaşabildiğimiz bazı bilgilerden örnek sunmaya çalıştık.

14- Vefatı

Nevâyî, ölüm yolculuğuna da devlet hizmetinde koştururken adım atmıştır. Onun at üzerinde öldüğü söylene yeridir. Türk kültürünün bu seçkin simasının hayatının zevâlini onun çağdaşlarından olan H'ândmîr'in iki eserine dayanarak anlatalım: Sultan Hüseyin'in Esterabâd seferinden dönmekte olduğu haberi Herat'a ulaşınca hicrî 906 senesinin cemâziye'l-âhir ayının yedisine rastlayan (m. 29. Aralık. 1500) salı günü sultanı karşılamak üzere harekete geçer. Çarşamba sabahı, o gece kaldıkları Ribât-i Periyân'ın duvarlarına yazılmış şiirler arasında bir kıt'a şairin dikkatini çeker. Kıt'a şudur:

Der-în dakîka bi-mândend cümle-i hukemâ
 Ki âdemî çi kuned bâ-kazâ-yı "Kün fe-yekûn"
 Furûg-i nabz çu şud munharif zi-cunbuş-i asl
 Be-lây-i acz furû reft pây-i Eflâtun
 Salâh-i tab' çu sûy-i fesâd rûy nihâd
 Bi-mând bîhude der-dest-i Bû-Alî *Kânûn*

"Bu anda bütün hikmet sahipleri (bilginler) elleri bellerinde kalakalmışlardır. Allahu tealâ'nın "Ol" emriyle yerine gelen hükmü karşısında insan ne yapabilir ki. Nabzın atışı, aslın (kökün) hareketinin dışına çıktığında Eflatun'un ayağı acz çamuruna saplanıp kalır (kaldı). Tabiat (vücut) sağlığının bozulmaya yüz tuttuğu zaman Bû-Âli Sînâ'nın elindeki *el-Kânûn fi't-tib* kitabı işe yaramaz bir nesne olur(ordu).

Bunu gören şair hüznülenip şöyle der: "Evet, herkes ukbâ âlemine yüzünü dönse gerektir. Yaratıcının emri olan ölüm ve hayata kimse mani olamaz." Sonra Ribât-i Pâyâb'a doğru yürür. Perşembe gecesini Ordu-yı Hümâyûn'dan gelen Mevlânâ Veyis, Sultanın Emîr Şâh Melik Ribâtında olacağı haberini getirir. Sabahleyin namazını erkenden kılıp yola çıkan Nevâyî, sultana kavuşacağı için sevinçlidir. Önden gelen padişah mülazimlerine iltifatlarda bulunur. Hâceabbâs denilen yere vardıklarında uzaktan hakanın miharessi (Devenin üstüne, oturtmak için yerleştirilen sepetler. Orta Asya'da buna

“kecebe” denir.) görünür. Bu sırada başı dönen Nevâyî Hâce Şibâbuddîn Abdullâh’ı çağırarak vaziyetinin fenalaştığını bildirerek kendisine dikkat etmelerini ister. Sonra padişahın huzuruna varmak üzere attan iner. Ancak yürümek için mecali kalmayan şair, Mevlânâ Celâleddin Kâsım ve Hâce Abdullah’ın iki yandan koltuğuna girmesiyle hakanın yanına gidebilir. Bu hâli gören Padişah, çok üzülür. Hâl hatır sorana kadar Nevâyî hareket edemeyecek ve konuşamayacak duruma gelmiştir. Hemen mihaffe-i hassaya yatırılan Nevâyî’den uzun tartışmalardan sonra kan alınmasına karar verilir. Mevlânâ Nizâmeddin Abdülhay ve Mevlânâ Şemseddin Muhammed-i Geylânî bu işlemi gerçekleştirir. Cuma gününü takip eden gece yarısında şairi evine ulaştırırlar. Sabahleyin Herat’ın bütün tabipleri toplanarak tedavi etmeye çalışılırsa da iyileşme olmaz; hatta durumu daha da kötüleşir. Nihayet cemaziyel-âhirin on ikisinde pazar günü (h.12.6.906 / m.3.1.1501) sabahleyin Alî Şîr Nevâyî, ruhunu teslim eder.

Bu hadise, herkesi üzüntüye boğar. İnsanlar gözyaşı dökerler. Sultan ve ailesi, ulemâ, sâdât ve diğer ileri gelenler Nevâyî’nin evine gelirler ve sünnete uygun olarak techiz ve tekfîn işini yerine getirirler. Sonra da İdgâh camiinde (Bayram namazının kılındığı büyük cami) cenaze namazını kıldıktan sonra Mescid-i Cami’in yan tarafına defnederler. Şairin mezarı başında sabaha kadar Kur’ân-ı Kerîm tilavet edilir. Ertesi gün padişah, Emîr Alî Şîr’in evinde cenaze sahibi olarak oturur. Ayrıca Herat’ın diğer camilerinin çoğunda Nevâyî’nin ruhu için hatimler okunur. Sultan, üçüncü güne kadar Nevâyî’nin evinde oturup taziyeleri kabul eder. Aynı zamanda hatimler indirilir ve insanlara yemekler ikram edilir.¹⁵⁵

Birçok şâir ve âlim onun vefatını konu alan şiirler yazmıştır. Bunlardan Mevlânâ Sâhib’in yazdığı mersiye dikkat çekicidir. Bu mersiye her beytinin ilk mısraı ebced hesabıyla şairin doğum tarihini verirken ikinci mısraı vefat tarihini göstermektedir.¹⁵⁶ Sadreddin İbrahim Emînî, şairin vefatına şöyle tarih düşürmüştür:

Ez cehân pursîdem-eş târîh-i fevt

Guft Rızvân-eş : “Velâyet-intibâh”¹⁵⁷ (906)

¹⁵⁵ *The Makarim al-Akhlâq*, s.180^v-183^v. ; *Habibü’s-siyer*, c.3, cüz 3, s.254-256.

¹⁵⁶ *Tezkire-i Mecâlisü’n-nefâyis*, (Haz. Ali Asgar-i Hikmet), (Şah Muhammed Kazvîni’nin tercüme ettiği kısım), s.244.

¹⁵⁷ *Târîh-i Ravzattü’s-safâ*, Kitabhane-i Hayyam, Tahran, hş. 1339, s.193-194.

“Bütün âleme onun vefat tarihini sordum. Cennetin muhafız ve kapıcısı olan melek (Rıdvân) şöyle dedi: “**Velâyet-intibâh**”.

Mirhând da Nevâyî'nin vefat tarihini şöyle anlatmıştır:

Çu nâzil şud envâr-i rahmet be-rûh-eş
Bi-cû sâl-i fevt-eş zi-**envâr-i rahmet**¹⁵⁸ (906)

“Ruhuna rahmet nurları indiğinden onun vefat tarihini **envâr-i rahmet** sözünde ara.

Görüldüğü gibi “velâyet-intibâh” ve “envâr-i rahmet” ifadeleri ebced hesabıyla Emîr Alî Şîr'in vefat tarihini göstermektedir.

Böylece Câmî'den sonra Nevâyî'nin de vefatıyla ilim erbabının o dönem etrafı sarmaya başlayan fitne ateşinden kaçarak sığındıkları bir kültür ve irfan adacığında olan Herat şehri de artık gitgide bu özelliğini kaybedecek, siyasî ve mezhebî baskılardan yılan kalem sahipleri diğer coğrafyalara (Hindistan gibi) yönelmeye başlayacaklardır.

Sonuç

Alıntı yaptığımız bazı eserler Nevâyî'nin çağdaşları tarafından yazılmış olsa da bu eserlerin hangi şartlar altında yazıldığını bilmemiz gerekir. Bu kitapların yazıldığı veya istinsah edildiği zamanlarda o coğrafyaya bir bütün olarak hükmeden güçlü bir devlet yoktur. Artık Timur İmparatorluğu parçalanmış küçük devletler ortaya çıkmıştır. Güç odakları arasındaki çatışmalar bir yana, Şîliği devletin resmî mezhebi kabul eden Safevîler kalem erbabını bu istikamette yazmaya zorlamaktadır. Bu baskılara maruz kalan şair ve yazarlar ya bu isteklere cevap verecek veya memleketlerini terk edeceklerdir. Şîliğin temellerini sağlamlaştırmakla uğraşan Safevîlerin bundan başka hiçbir işe ilgi göstermediklerini belirten C. Hümâyî aynı sayfanın sonlarına doğru şöyle der: “Şair ve zevk sahibi kimseler sultanların işareti ve zamanın ortaya çıkardığı beklentilere uygun olarak imamlar ve din büyüklerinin övgüsü ile ehl-i beyt mersiyeleri söylemeye mecburdular.” (*Târîh-i Edebiyât-i İnan* s.284) Z. Safâ da Şah Tahmasib ve yerine geçenlerin şairlere karşı olan tutumunun gazel, mesnevi

¹⁵⁸ *Târîh-i Ravzattî's-safâ*, Kitabhane-i Hayyam, Tahran, hş. 1339, s.194.

ve destan yazan şairlerin saraydan uzak durmalarına yahut Osmanlı veya Hint Timurlularının saraylarına yönelmelerine sebep olduğunu ifade eder (*Târîh-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Fârsî*, s.92). Bu makalede eserinden çokça yararlandığımız Vâsîfî de yaşadığı baskıları çok açık bir dille anlatır. Yazar, fitne ve zulümle dolu bir ortamı tasvir ettikten sonra şöyle devam eder: “Herkes bütün gücüyle o ölüm ve tehlike bataklığından kendini dışarı atmaya, o kan içen denizden kurtuluş sahiline ulaşmaya çalışıyordu... Bir gün dayanamayarak evden dışarı çıkıp geziyor, her tarafı dolaşıyordum. Hâce Ebu’la-‘lâ isminde vefâlı bir dost, kalbi temiz bir kardeşimle karşılaştım... O benim perişan halimi görerek hal hatır sordu. Ona şöyle dedim: Ey can dostum ve iki cihan arkadaşım, bugün evimden, öyle bir şey yapayım ki bu benim ölümüne sebep olsun; diyerek çıktım. Artık sahâbe-i kirâma lanet edilmesini ve onlara sövülmesini dinleyecek hâlim kalmadı. İstiyorum ki bir söz söyleyeyim veya öyle bir iş yapayım ki bu tâife beni şehit etsin...” (*Bedâiyu’l-vekâyi*, c. 1, s. 2 - 4.) Arkadaşı tarafından sakinleştirilen Vâsîfî’ye sonunda Mâverâünnehr yolu açılacaktır.

Sebk-i Hindî gibi çok etkili olmuş bir edebî üslubun olgunlaşmış devam etmesinde büyük rol oynayan bunca insanın yerlerini yurtlarını terk etmek durumunda kalmaları, onların yaşadıkları zorlayıcı şartlar hakkında bize fikir verecektir.

Eski hoşgörü ve müsamahadan mahrum bir ortamda yazılan eserlerde bu baskıların izini hissedebiliriz. Nevâyînin itikadı konusu anlatılırken de *Mekârimul-ahlâk*’ın istinsahı sırasında bu tür baskılar neticesinde tahrifat yapılmış olabileceği ifade edilmişti. Bu devreye ait diğer bazı eserlerde de benzer etkileri hissedebiliriz. Mesela *Habibu’s-siyer*’de Sünnî itikadına uygun anlatımların yanında Şîî söylemlerinin de dile getirilmesi pek normal bir tarz değildir. Bu durum eğer istinsahlar sırasında esere müdahale sonucunda ortaya çıkmış bir karışıklık değilse, Sünnî olan bir yazarın bir takım korkulara yenik düşerek verdiği tavizler şeklinde yorumlanabilir.

Üslup özellikleri de eserin muhtevası, bilgilerin ciddiyeti ve güvenilirliği hakkında fikir verir. Makalede faydalandığımız kaynaklardan *Bedâiyu’l-vekâyi*, pervasız anlatımıyla dikkati çeker. Eserde günümüzde bile yadırganacak müstehcen ifadelerle karşılaşırız. Boldirev, *Bedâiyu’l-vekâyi*’de Nevâyî ile ilgili olarak nakledilen hikâyeler hakkında şöyle der: “ Bu hikâyeler daha çok edebî ve tarihi fıkralardır. Hikâyelerin nükteli mevzuu ve edebî bakımdan parlak bir şekilde işlenmiş olması onların tamamen hakikate uyup uymadıklarını çok defa şüpheli kılmaktadır. Esasen bu yaygın ve çok beğenilen edebî nevinin mahsullerinin tarihi gerçeklik bakımından, hiçbir zaman kuvvetli olmadığı bilinmektedir. Bununla beraber bazılarında geçen olayların gerçekliğinden fazla

şüphe etmek için de hiçbir sebep yoktur.” (A. N. Boldirev, “Çağdaşlarının Hikâyesinde Nevâî”, s.198)

Bedâyiu'l-vekâyi ile diğer bazı kaynaklar arasında örtüşmeyen bilgilere rastlamak da mümkündür. Nitekim *Mekârimü'l-ahlâk*'ta Nevâyî nasihat ederken oynadığı taşların yanlışlıkla fırlamasıyla şairin önündeki şişeyi kıran kişi Mirza İbrahim olarak aktarılırken (*The Makarim al-Akhlâq* s.174^R) *Bedâyiu'l-vekâyi*'de bu kişinin Molla Pârsâ olduğu anlatılmaktadır. (*Bedâyiu'l-vekâyi*, s.580) Ancak eserin genel özelliği böyle olmayıp birçok hikâyenin diğer kaynaklarla uyumunu tespit edebiliriz.

Bedâyiu'l-vekâyi'de anlatılan bir hikâyede dikkatimizi çeken bir mantıksızlığa da temas etmek istiyoruz. Vâsîfî, eserinde Nevâyî'nin Şems, Ahmet ve Tâceddin isimli kişilerin genellikle ahmak olduğunu söylediği belirtmektedir. (*Bedâyiu'l-vekâyi*, s.556) Nevâyî'nin bu isimlerin manevî kıymetini anlamayacak ve böyle bir saygısızlık yapacak biri olmadığı açıktır. Ayrıca bu yaklaşımın hiçbir mantığı da yoktur. Vâsîfî'nin bazı aşırı abartılı anlatımı da esere ciddiyyetten uzak bir hava vermektedir. Sultan Hüseyin'in pehlivanlarından Pehlivan Muhammed-i Mâlânî'nin bir fil ile güreşerek filin sırtını yere vurduğunun anlatılması (*Bedâyiu'l-vekâyi*, s.662-663) gibi hikâyeler, eserin ciddiyeti konusunda bizi tereddüde düşürmektedir. Ancak bunları yazarın duyumu olarak değerlendirip eserin bütününe bakarsak tarihi konuların yanında çok farklı alanlara ait (mesela zamanın cerrahi usulleri gibi) birçok ilginç bilgiler edinme imkânına da sahip oluruz.

Nevâyî hakkında sunulan bilgileri değerlendirirken, bu bilgilerin kaynaklarını, eser sahiplerini ve onların yaşadıkları ortamı da göz önünde bulundurmak gerekir. Bu sebeple bu hususta önemli bulduğumuz bazı ayrıntılara dikkat çekmeye çalıştık.

KAYNAKÇA

- A. N. Boldirev, “Çağdaşlarının Hikâyesinde Nevâî”, (Çev. Rasime Uygun), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, TDK, Ankara 1956.
- A. Zeki Velidi Togan, “Ali Şîr”, *İslam Ansiklopedisi*, C.I, MEB. Eskişehir, 1997.
- Abdunnebî Fahrüzzamân Kazvînî, *Meyhâne*, (Haz. M. Şefî), Lahor 1926.
- Abdurrahmân-i Câmî, *Hüred-nâme-i İskenderî*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, No: K.3853.
- Abdurrahman-i Câmî, *Baharistân*, Darü't-tabâ'atü'l-âmire, [İstanbul], h.1275.
- Alî Asgar-i Hikmet, *Câmî*, İntişârât-i Tûs, [Tahran], hş. 1363.
- Alî Ekber-i Dihhudâ, *Lugat-nâme*, Meclis-i Şuarâ-yi Millî, Tahran 1335.
- Alî Şîr Nevâyî, *Leylâ vii Mecnûn*, (Haz. Ülkü Çelik), TDK., Ankara 1996, s.381.

- Ali Şîr Nevâyî, *Mecâlisü'n-nefâis*, (Haz. Süyme Ganiyeva); Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyası, Taşkent, 1961.
- Alî-Şîr Nevâyî, *Ferhâd u Şîrîn*, Haz. Gönül Alpay-Tekin, TDK, Ankara 1994
- Alî-şîr Nevâyî, *Mecâlisü'n-nefâyis* (Haz. Kemal Eraslan), TDK, Ankara, 2001.
- Câmî *Yâsuf u Zeleyhâ*, Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, No:983.
- Câmî, *Dîvân-i Kâmil-i Câmî*, (Haz. Hâşim-i Râzî), Müessesesi-i Çâp-i İntişârât, Tahran 1341.
- Celâleddîn Humâyî, *Tarîh-i Edebiyât-i İnan*, Tahran, Müessesesi-i Neşr-i Hü mâ, hş. 1375.
- Emîr Ali Şîr Nevâyî, *Tezkire-i Mecâlisü'n-nefâyis*, (Haz. Ali Asgar Hikmet), Kitâb-hâne-yi Menûçihri, [Tahran], hş. 1363.
- Emir Devletşâh, *Kitâb-i Tezkiretü's-su'arâ*, Çâp-hâne-i Hâver, Tahran, hş. 1338.
- Fahrî-i Hêrevî, *Ravzatü's-salâtîn*, (Haz. A. Hayâm-pur), Müessesesi-i Tarih u Ferheng-i İnan, [Tebriz], hş. 1345.
- Fânî (Ali Şîr Nevâyî), *Dîvân-i Emîr Nizâmeddîn Alî Şîr-i Nevâyî, "Fânî"*, (Haz. Rükneddin Hümayûn Ferruh), İntişârât-i Esâtîr, Tahran, hş. 1375.
- Gıyâseddin b. Hü mâmeddîn (H'ândmîr), *Hü lasatü'l-ahbâr ft Beyâni Ahvâli'l-ahyâr*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, No:3190.
- Hace Abdullah-i Mervârîd, *Münşe'ât-i Mervârîd*, İstanbul Üniversitesi Ktp. No: Fy. 87.
- Hâşime'l-Hêrevî, *Mazharu'l-âsâr*, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, No:2158.
- H'ândmîr, *Dusturu'l-vîzerâ*, (Haz. Saîd-i Neffsî), İntişârât-i İkbâl, Tahran, Şahinşahi yılı ile 2535.
- H'ândmîr, *Tarih-i Habîbü's-siyer*, c.3, cüz.3, Kitabfurûşî-i Hayyam, [Tahran], 1362.
- İhsanyar Şâtîr, *Şiir-i Fârsî der-Ahd-i Şâhrûh*, İntişârât-i Danişgâh-i Tehran, Tahran, 1334
- Khvandmir, *The Makarum al-Akhlâq*, (haz. T. Gandjei), E.J. W. Bibb Memorial, Cambridge, 1979.
- Lutf Ali Big-Azer Bigdilî, *Âteşkede-i Âzer*, (Haz. Cafer-i Şehîdî), Müessesesi-i Neşr-i Kitâb, [Tahran], hş. 1337.
- M.A. Salye, "Kniga Blagorodnih Kaçestv i Ego Avtor," *Rodonaçalnik Uzbeksboy Literaturi*, Taşkent 1940 170 s., dergi
- Mirh'ând (Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah), *Tarih-i Ravztü's-safa*, c.7, Kitâbhâne-i Hayyâm, Tahran, hş. 1339.
- Mirza Haydar Dughlat, *Tarih-i Rashidi*, - A History of the Hans of Moghulistan, (Persian text edited by. W. M. Thackston), Harvard University 1996.
- Mirza Mehdî Han-i Esterâbâdî, *Senglâh*, (Haz. Revşen Hıyavî), Neşr-i Merkez, Tahran, hş. 1374.
- Muhammed Hâvendşâh Mahmûd (Mîrh'ând), *Ravvzatü's-safâ*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, No:947.
- Muhammed Takî Bahar, *Sebk-şinâst (Tarih-i Tetavvur-i Nesr-i Fârsî)*, c.3, İntişârât-i Mecîd, [Tahran], hş. 1376.
- Muînüddîn Muhammed Zemçî-i İsfizârî, *Ravvzatü'l-cennât*, (Haz. M. Kazım İmam), İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, Tahran, hş.1339, s.29.
- Ömer Hayyam, *Nevrûz-nâme*, (Haz. Müctebâ Mînovî), Kitâb-hâne-i Kâve, Tahran, 1933.

- Ramhân Alî Hân-i İmân, *Tezkire-i Muntahabü'l -letâif*, (Haz. Muhammed Rızâ Celâlî Nâ'înf-Emîr Hasan-i Âbidî), Tâbân, Tahran, hş. 1349 (1970), s.310.
- Rızâkulî Han Hidâyet, *Mecmau'l-fusahâ*, (Haz. Mezahir Musaffâ), Müessesesi-i Matbûâtî-yi Emîr-i Kebir [Tahran] hş. 1336, s.83.
- Sâm Mirzâ-yi Safevî, *Tuhfe-i Sâmî*, Matbaa-i Armagân, Tahran, hş. 1314.
- Sugrâ Bânû Şugufte, "Tetebbuât-i Emir Alî Şîr-i Nevâyî ez-Emîr Husrev", *Dâniş*, Sayı: 80, Faslnâme-i Merkez-i Tahkîkât-i Fârsî-yi İrân u Pâkistân, İslâmâbâd, Bahâr 1384/2005.
- Sugrâ Bânû Şugufte, *Şerh-i Ahvâl u Âsâr-ı Fârsî-yi Emîr Alî Şîr Nevâyî Mütellâs be-Fânî* (Yayımlanmamış tez), 1346-1347, 307 s.
- Zebîhullah Safa, *Muhtasarî der-Tarih-i Tahavvül-i Nazm u Nesr-i Pârsî der-Edvâr-i Muhtelif-i Edebî*, Şirket-i Matbûat, Tahran, hş. 1331.
- Zebîhullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat-i İrân (Tarih-i Edebiyat der-İrân'ın 4. cildinin özeti, özetleyen: Muhammed Turâbî)*, c.3, İntişârât-i Firdevs, Tahran, hş. 1378.
- Zeynüddîn Mahmûd-i Vâsîfî, *Bedâiyü'l-vekâyi*, c.1, (Haz. Aleksandır Baldırov), İnstıtut Narodov Azii, Moskova, 1961.